

YASAMA DOKUNULMAZLIĞININ KALDIRILMASININ YARGISAL DENETİMİ (*)

Eşe Nur ÖZDEMİR(**)

Öz

Günümüz demokrasilerinde fren denge, kuvvetler ayrılığının yanı sıra iktidar ve muhalefet partileri arasındaki ilişki ile sağlanabilmektedir. Baskın iktidar gücüne karşılık muhalefet partisi üyelerinin korunabilmesi için birtakım yasama bağımsızlıkları öngörülmüştür. Muhalefet partisi üyelerinin parlamento çalışmalarına aktif katılmalarını sağlayan yasama dokunulmazlığının parlamento kararı ile kaldırılması mümkündür. Parlametoda da çoğunluk gücünü elde bulunduran iktidar partisinin siyasi saik ile muhalefeti engellemesinin önünde geçilebilmesi için yargısal denetim öngörülmüştür. Ancak 2016 yılında yasama dokunulmazlığının anayasa değişikliği yöntemi ile geçici süreyle askıya alınması ile yargı denetimi engellenmiştir. Türkiye anayasal tarihinde görülmemiş bir uygulama olan bu durum, anayasa değişikliği yönteminin kötüye kullanılmasına ve muhalefet partisi mensubu parlamenterlerin parlamento çalışmalarının engellenmesine neden olmuştur. Hukuk devleti ilkesinin zarar görmesine neden olan bu uygulama, Türkiye’de demokrasinin de sekteye uğraması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle, çalışma kapsamında yasama dokunulmazlıklarının olağan usulle ve anayasaya değişikliği yöntemi ile kaldırılmasının yargısal denetimi karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Yasama Dokunulmazlığı, Kürsü Dokunulmazlığı, Yasama Bağımsızlığı, İfade Özgürlüğü, Serbest Seçim Hakkı.

(*) Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih: 13.11.2022 - Kabul Edildiği Tarih: 06.12.2022.

Atıf Şekli: Eşe Nur Özdemir, “Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılmasının Yargısal Denetimi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XII, S. 2, 2022, s. 799-865.

(**) Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Doktora Programı Öğrencisi.

E-posta: esenurozdemir@gmail.com.

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5115-4577>.

JUDICIAL REVIEW OF THE LIFTING OF LEGISLATIVE IMMUNITY

Abstract

In democracy models, in addition to the separation of powers, checks and balances can be achieved through the relationship between the ruling and opposition parties. In order to protect the members of the opposition party against the dominant ruling power, certain legislative immunities have been envisaged. Legislative immunity, which enables opposition party members to actively participate in parliamentary work, can be lifted by parliamentary decision. Judicial review is envisaged to prevent the ruling party, which holds the majority power in the parliament, from preventing the opposition with political motives. However, judicial review was prevented by the temporary suspension of legislative immunity through a constitutional amendment in 2016. This situation, which is unprecedented in the constitutional history of Turkey, led to the abuse of the constitutional amendment method and the prevention of parliamentary work of parliamentarians from the opposition party. This practice, which undermines the rule of law, has also resulted in the disruption of democracy in Turkey. For this reason, this study compares the judicial review of the lifting of legislative immunities through the ordinary procedure and through the constitutional amendment method.

Keywords

Legislative Immunity, Immunity of the Chair, Legislative Immunity, Freedom of Expression, Right to Free Choice.

GİRİŞ

Siyasi ifade özgürlüğü demokratik toplumların vazgeçilmez bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle seçmenlerin temsilcisi olarak seçilmiş parlamenterlerin ifade özgürlüğünün koruma alanı geniş tutulmaktadır.¹ Kamuyu ilgilendiren konularda herhangi bir ceza tehdidi altında kalmadan rahatlıkla eleştirilerini beyan edebilmeleri ve toplantılara rahatlıkla katılabilmeleri için pek çok demokratik ülkede parlamenterler yargıdan bağışık tutulmuştur. Bu amaçla oluşturulan yasama bağışıklığı kurumları temel olarak; parlamento faaliyetlerine katılan kişilerin ifade özgürlüklerini güvence altına alma amacıyla düzenlenmiş olan kürsü dokunulmazlığı ve parlamenterlerin kovuşturma tehdidi altında bulunmadan yasama faaliyetlerine katılmasını sağlama amacıyla düzenlenen yasama dokunulmazlığıdır.²

Anayasa'nın yasama dokunulmazlığı başlıklı 83. maddesi kapsamında hem kürsü dokunulmazlığı hem de yasama dokunulmazlığı düzenlenmektedir.³ Yasama dokunulmazlığı başlığı altında birbirinden farklı olan bu iki kuruma yer verilmesi kavramların zaman zaman birbiri yerine kullanılmasına neden olmaktadır. Anayasa maddesinde her ne kadar yasama dokunulmazlığı adı altında her

¹ Castells/İspanya, B. No: 11798/85, 23/04/1992, § 40.; Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), B. No: 14305/17, 22/12/2020, § 244.; Karacsony ve Diğerleri/Macaristan, B. No: 42461/13, 44357/13, 17/05/2016, § 137.

² Hüseyin Özcan, **Yasama Bağışıklıkları**, Seçkin Yay., 1. Baskı, Ankara, 2006, s. 15.

³ 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Yasama Dokunulmazlığı başlıklı 83 maddesi: "Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden, o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisçe başka bir karar alınmadıkça bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar.

Seçimden önce veya sonra bir suç işlediği ileri sürülen bir milletvekili, Meclisin kararı olmadıkça tutulamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılanamaz. Ağır cezayı gerektiren suçüstü hali ve seçimden önce soruşturmasına başlanılmış olmak kaydıyla Anayasanın 14'üncü maddesindeki durumlar bu hükmün dışındadır. Ancak, bu halde yetkili makam durumu hemen ve doğrudan doğruya Türkiye Büyük Millet Meclisine bildirmek zorundadır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi hakkında, seçiminden önce veya sonra verilmiş bir ceza hükmünün yerine getirilmesi, üyelik sıfatının sona ermesine bırakılır; üyelik süresince zamaşımı işlemez.

Tekrar seçilen milletvekili hakkında soruşturma ve kovuşturma, Meclisin yeniden dokunulmazlığını kaldırmasına bağlıdır.

Türkiye Büyük Millet Meclisindeki siyasi parti gruplarınınca, yasama dokunulmazlığı ile ilgili görüşme yapılamaz ve karar alınamaz.", R.G. Sayısı 17863, R.G. Tarihi 09.11.1982, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (01.05.2022).

iki kuruma birlikte yer verilmiş olsa da çalışma kapsamında birbirinden farklı amaca hizmet eden bu iki kurumun ayırt edilebilmesinin sağlanabilmesi adına, kürsü dokunulmazlığı ve yasama dokunulmazlığı terimleri kullanılacaktır.⁴ Bu çalışmada, yasama dokunulmazlığının yargısal denetimi ele alınacak olup bu kapsamda kürsü dokunulmazlığı kurumundan ayırt edilebilmesi adına öncelikle kısaca kürsü dokunulmazlığına değinmek gerekmektedir.

Kürsü dokunulmazlığının temel amacı, parlamenterlerin ifade özgürlüklerinin koruma altına alınması ve parlamenterlerin parlamento işlemi sayılabilecek faaliyetlerde bulunurken ceza tehdidi altında kalmadan fikirlerini özgürce beyan etmelerini sağlamaktır.⁵ Türk hukukunda meclis çalışmaları esnasında ortaya konulan “oy, söz, düşünceler” koruma altına alınmış olup dokunulmazlık kapsamında ifadeleri korunan kişiler parlamenterler veya meclis çalışmasına katıldıkları için bakanlardır.⁶ Kürsü dokunulmazlığının parlamento çalışmaları kapsamındaki ifadeleri koruma altına aldığı açık olmakla birlikte,⁷ kürsü doku-

⁴ Kürsü dokunulmazlığı kavramının tercih edilmesinin nedeni parlamenterlerin parlamento çalışması kapsamında oy, söz ve düşüncelerinin korunması amacıyla getirilmiş olan ifade özgürlüğünü güvence altına alan bir bağışıklık olmasıdır. Kavram yerine ayrıca yasama sorumsuzluğu kavramı da kullanılmaktadır. Ayrıca bkz. Ergun Özbudun, “Yasama Sorumsuzluğu ve Yasama Dokunulmazlığı: Hukuki Mahiyetleri ve Farkları”, *TBB Dergisi*, 2005, S. 59, s. 109.; Bunun yanında “kürsü masuniyeti” kavramı da kullanılabilir. Ayrıca bkz. Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*, Seçkin Yay., 1. Baskı, Ankara, 2018, s. 595.

⁵ Parlamenter demokrasilerde, ilk olarak İngiltere’de ortaya çıkan kürsü dokunulmazlığı kurumunun temel amacı, iktidarın temsilcisi olan krala karşı avam meclisinde yer alan parlamenterlerin ifade özgürlüklerinin koruma altına alınması ve parlamenterlerin parlamento işlemi sayılabilecek faaliyetlerde bulunurken ceza tehdidi altında kalmadan fikirlerini özgürce beyan etmelerini sağlamaktır. Diğer bir deyişle, kürsü dokunulmazlığı ile hedeflenen, güçlü durumda olan iktidara karşı özellikle muhalefet üyelerinin fikirlerini açıklıkla beyan etmelerini sağlamaktır. Kürsü dokunulmazlığı ile yurttaşlar arası bir eşitsizlik yaratılmasından ziyade, kamusal menfaat gereği çoğulcu demokrasinin sağlanması için halkın temsilini gerçekleştiren kişilere özgür ifade ortamının yaratılması amaçlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ömer Keskinsoy, *Yasama Sorumsuzluğu*, Turhan Kitabevi Yay., 1. Baskı, Ankara, 2007, s. 45.; Çetin Özek, “Mutlak Yasama Dokunulmazlığı Sınırlanabilir Mi?”, *Anayasa Mahkemesi’nin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale*, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 108.; Türkan Yalçın, “Yasama Sorumsuzluğu”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 1992, S. 2, s. 229.

⁶ Özcan, s. 59.; Ancak doktrinde karşıt görüşü savunan yazarlara göre, meclis çalışmalarına bir şekilde katılmış olan kişilerin ifadelerinin de kürsü dokunulmazlığı kapsamında korunması gerektiğinden bahsedilmektedir. Karşıt görüş için ayrıca bkz. Metin Kıratlı, *Parlamenter Muafiyetleri*, Sevinç Matbaası, 1. Baskı, Ankara, 1961, s. 36.

⁷ Anayasa hükmünün lafzına bakıldığında, meclis çalışmaları ifadesinden anlaşılacağı üzere meclis içerisinde veya komisyonlarda dile getirilen düşüncelerin koruma altında olduğu açıktır. Ancak parlamento kürsüsünde beyan edilmiş olan aynı veya benzer ifadelerin meclis di-

nulmazlığının kapsamında ilişkin tartışmalı olan husus, parlamenterler tarafından meclis içinde daha önce ifade edilmeyen, meclis dışında ilk defa gündeme getirilen, görevi gereği meclis çalışması sayılabilecek ifadelerin kürsü dokunulmazlığı kapsamında olup olmadığıdır. Bahsedilen anayasa hükmünün yalnızca lafzına bakılarak aynı içerikteki ifadenin meclis dışında tekrarlanmasının koruma kapsamında olmadığı görüşü baskın olmakla birlikte, bazı görüşlere göre ise parlamenterlerin ifade özgürlüklerinin en geniş şekilde korunması ve siyasi saik ile kovuşturmalara maruz bırakılmasının engellenmesi için dokunulmazlık kapsamı geniş şekilde yorumlanmalıdır.⁸ Bu doğrultuda yapılacak bir yorum ile

şında tekrarlanması durumunda parlamenterlerin söz konusu dokunulmazlıktan faydalanıp faydalanamayacakları ve beraberinde hangi ifadelerin kürsü dokunulmazlığının korunması altında yer alacağı hususları netlik taşımamaktadır. Ayrıca bkz. Özcan, s. 92.; Meclis çalışmaları kavramı geniş yorumlandığı takdirde, koruma alanının yalnızca yer olarak meclis değil, parlamento çalışmasının yürütüldüğü herhangi bir yer şeklinde anlaşılması daha doğru olacaktır. Yalçın, s. 228.; Hükmün devamından da anlaşılacağı üzere, meclis görüşmeleri esnasında gündeme gelmiş düşüncelerin dışarıda tekrarlanması durumunda kişi ifadelerinden dolayı yargılanamayacaktır. Yer bakımından kürsü dokunulmazlığın koruma alanını geniş yorumlamakta, yalnızca genel kurul toplantılarında değil, parlamento çalışmalarının yürütüldüğü komisyon toplantılarında, siyasi partilerin grup toplantılarında, meclis dışarısında devam eden parlamento çalışmasıyla ilgili olan tüm alanlarda bağışıklık devam edecektir. Sonuç olarak, söz konusu hükümden yola çıkılarak meclis çalışmaları kavramının mekânsal olarak meclisi değil, parlamento çalışmalarının yürütüldüğü herhangi bir yeri kapsadığı ortadadır. Ayrıntılı bilgi ve benzer görüşler için ayrıca bkz. Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Yay., 8. Baskı, İstanbul, 2003, s. 378.; Bülent Tanör - Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Beta Yay., 20. Baskı, İstanbul, 2020, s. 264.; Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yay., 17. Baskı, Ankara, 2017, s. 282.; Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Yay., 1. Baskı, Bursa, 2000, s. 247.; Bunun yanında Gözler, kürsü dokunulmazlığının sağladığı bağışıklığın yalnızca cezai süreçler bakımından değil, hukuki sorumluluğu da kapsadığını ileri sürmektedir. Gözler, s. 249.; Söz konusu anayasa hükmüne göre, bağışıklık kapsamına giren meclis dışında açıklanan ifadelerin, mecliste açıklanan ifadelerle birebir aynı olması gerekip gerekmediği hususu tartışmalı olmakla birlikte, parlamenterlerin siyasi ifade özgürlüklerini en geniş anlamda korunması amacıyla, aynı içeriğe sahip ifadelerin farklı şekillerde tekrarlanmasının da koruma kapsamında kabul edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bkz. Keskinsoy, s. 62-63.

⁸ *Anayurt*, parlamentoda yapılsa da parlamenterlerin ifadelerinin parlamento çalışması dışında olması halinde bağışıklığın kapsamında olmayacağını, miting, basın açıklaması gibi ortamlarda dile getirilen ifadelerin sorumsuzluk kapsamında değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir. *Anayurt*, s. 596.; Öte yandan *Eren*'e göre, kamuoyunu ilgilendiren konularda yapılan görüş açıklamalarının da yasama parlamento faaliyeti olarak kabul edilmesi ve dolayısıyla bağışıklık kapsamında kabul edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri, Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku*, Seçkin Yay., 3. Baskı, Ankara, 2021, s. 744.; Keskinsoy, s. 69, 161. Dipnot; "(...) Yasama sorumsuzluğu, sırf belli bir mekânda olmaktan doğan bir muafiyet olmayıp, daha ziyade ifa edilen göreve münhasır bir muafiyettir (...) Temsilcilik faaliyetlerinin sadece Meclis çatısı altındaki faaliyetlere hasredilesi ise yasama sorumsuzluğu hükümlerinin geçerlilik alanını, aslında hiç de yasama

parlamentelerin siyasi ifade özgürlükleri kapsamında görülebilecek meclis dışında ilk defa gündeme getirdiği meclis çalışması niteliğinde olabilecek ifadelerin de kürsü dokunulmazlığı korumasından faydalanması gerekecektir.⁹

Kürsü dokunulmazlığı, mutlak nitelikte olup kişiyi ömür boyu ilgili ifadelerden dolayı yargıdan bağışık tutmaktadır. Kürsü dokunulmazlığının yasama dokunulmazlığından ayrılan en önemli yönü mutlak bir koruma sağlamasından kaynaklanmaktadır.¹⁰ Parlamentelerin yasama dokunulmazlığı kaldırılıp yargılama süreci başlasa dahi, bahsi geçen ifadelerden dolayı haklarında kovuşturma yapılamayacaktır.

---

sorumsuzluğunun amacıyla bağdaşmayacak şekilde, sınırlamış olmak sonucunu doğuracaktır. Aynı şekilde milletvekili temsilcilik görevini sadece Meclis çatısı altında değil, alan sınırlaması olmaksızın her yerde yerine getirmekle mükelleftir. İşte tüm bu sebeplerledir ki, temsilcilik faaliyeti kapsamında kabul edilebilecek söz ve düşünceler bakımından her hal ve şartta yasama sorumsuzluğu hükümleri sonuç doğuracaktır(...)"; AİHM özellikle muhalefet partisi üyelerinin ifadelerinin güvence altına alınabilmesi amacıyla parlamenterlerin ifade özgürlüklerinin korunması hususunda geniş ve destekleyici yorum yapmaktadır. Kararlar için ayrıca bkz. A./Birleşik Krallık, B. No: 35373/97, 17/03/2003; Karacsony ve Diğerleri/Macaristan, B. No: 42461/13, 44357/13, 17/05/2016, Benzer görüş için ayrıca bkz. Süheyl Batum- Didem Yılmaz-Serkan Köybaşı, **Anayasa Hukuku Temel Kavramlar ve Genel Esaslar**, Oniki Levha Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2021, s. 202. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 10. maddesinde yer alan ifade özgürlüğü çerçevesinde yorum yapılarak parlamenterlerin siyasi ifade özgürlüğünün korunması için kürsü dokunulmazlığının kapsamı geniş tutulmalıdır. Kürsü dokunulmazlığının kapsamının çok fazla genişletildiği eleştirilerine rağmen, kürsü dokunulmazlığının yalnızca meclis içindeki ifadelerle sınırlanması dokunulmazlığın parlamenterlerin ifade özgürlüklerini koruma amacı ile bağdaşmayacaktır. Ayrıca bkz. Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) "CDL-AD(2014)011-e Report on the scope and lifting of parliamentary immunities adopted by the Venice Commission at its 98th plenary session (Venice, 21-22 March 2014)", 714/2013 Sayılı Görüş, Tarih 14.05.2014, § 82, [www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)011-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)011-e) (01.05.2022).

⁹ Ayrıca bkz. Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) "CDL-AD(2016)027-e Turkey - Opinion on the suspension of the second paragraph of Article 83 of the Constitution (parliamentary inviolability), adopted by the Venice Commission at its 108th Plenary Session (Venice, 14-15 October 2016)", 858/2016 Sayılı Görüş, Tarih 14.10.2016, § 12, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)027-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)027-e) (01.05.2022).

¹⁰ Eren, kürsü dokunulmazlığının mutlak nitelikte olmadığını belirtirken yalnızca cezai soruşturma ve kovuşturmalar yönünden bağışıklık sağladığını, hukuk davalarını engellemeyeceğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Eren, s. 737.; Ancak mutlak olarak nitelendirilme dokunulmazlığın kapsamından ziyade sınırlanabilir olup olmadığı ile ilişkilendirilmelidir. Doktrinde bağışıklığın kapsamına ilişkin yukarıda değinildiği üzere farklı görüşler olmakla birlikte, burada mutlaklık niteliği ile kastedilen dokunulmazlığın kapsamından bağımsız olarak kürsü dokunulmazlığının kaldırılamaması ve parlamenterlere ömür boyu güvence sağlıyor olmasıdır.

Çalışmanın asıl inceleme konusunu oluşturan yasama dokunulmazlığı ise kürsü dokunulmazlığından farklı olarak parlamenterlerin görev süreleri boyunca parlamento faaliyetleri dışında gerçekleştirdikleri fiillerden dolayı haklarında bazı soruşturma işlemlerinin engellenmesine ve kovuşturma yapılamamasını sağlamaktadır.¹¹ Yasama dokunulmazlığının ceza davası açılmasını önleme fonksiyonunun sebebi, muhalefetin iktidar mensuplarının baskısı altında kalmasını engellemek ve aynı zamanda parlamenterlerin kovuşturma boyunca uygulanacak koruma tedbirleri sebebiyle parlamento faaliyetlerinden uzak kalmasının önüne geçmektir.¹²

Yasama dokunulmazlığı kapsamında parlamenterlere iki tür dokunulmazlık sağlanmaktadır.¹³ Bunlardan ilki sıklıkla kullanılan anlamıyla muhakeme engeli olan dokunulmazlık diğeri ise infaz engeli oluşturan dokunulmazlıktır. Muhakeme engeli oluşturan dokunulmazlık kapsamında fiilin suç olma niteliği ortadan kalkmamakta ancak, parlamenterlerin görev süresi boyunca tutulması, sorguya çekilmesi, tutuklanması ve yargılanması engellenmektedir.¹⁴ Infaz en-

¹¹ Yasama dokunulmazlığının ilk olarak İngiltere’de ortaya çıktığı, ancak günümüzdeki karşılığıyla Fransa’da doğduğu ve geliştiği söylenebilir. İngiltere’nin bu anlamda ilk kabul edilmemesinin en önemli nedeni yalnızca hukuk davaları bakımından parlamenterlere bağışıklık sağlanması, cezai soruşturma veya kovuşturmalara yönünden bir dokunulmazlık sağlamıyor olmasıdır. Ancak Fransa’da ortaya çıkan biçimiyle yasama dokunulmazlığı, parlamenterlere ceza yargılamaları bakımından dokunulmazlık kazandırmaktadır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Kemal Gözler, “Yasama Dokunulmazlığı Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 2001, C. 56, S. 3, s. 4.; Cüneyt Yüksel, “Uluslararası Karşılaştırmalar Işığında Parlamenterlere Tanınan Güvenceler ve Yasama Dokunulmazlığı Sorununun Değerlendirilmesi”, **İÜHFİM**, 2013, C. 72, S. 1, s. 1299. Türkiye’de yasama dokunulmazlığı ile parlamenterlere ceza davaları bakımından bağışıklık sağlanmış, ancak hukuk davaları bakımından herhangi bir bağışıklık öngörülmemiştir. Kadir Aktaş, **TBMM Uygulaması Anlatımıyla Yasama Dokunulmazlığı**, Adalet Yay., 1. Baskı, Ankara, 2009, s. 69.

¹² Yasama dokunulmazlığı kurumunun amacı, parlamenterlere cezasızlık alanı oluşturulması değil, aksine parlamento faaliyetlerinde bulunulmasında kamusal fayda olması ve parlamenterlerin kamusal görevlerini yerine getirebilmesine güvence sağlamaktır. Özcan, s. 122.; Yasama dokunulmazlığı, parlamenterlere dokunulmazlık sağlamakla birlikte hükümet üyesi olarak bakanlara da dokunulmazlık sağlamaktadır. Ayrıca bkz. Yusuf Solmaz Balo, “Yasama Dokunulmazlığı”, **TBB Dergisi**, 2012, S. 100, s. 33.

¹³ İhtüzük maddesinin ilk halinde yalnızca parlamento üyelerinden bahsedilmekteyken Meclis’in 09.10.2018 tarih ve 1200 sayılı Kararı ile birlikte parlamento üyelerinin yanına “görevleriyle ilgili olmayan suçlardan dolayı Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar” için de dokunulmazlıkların kaldırılmasında aynı usulün izleneceği belirtilmiştir. Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi İhtüzüğünde Değişiklik Yapılmasında Dair Karar’ın 25. maddesinin z fıkrası için ayrıca bkz.: R.G. Sayısı 30567, R.G. Tarihi 16.10.2018, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/10/20181016M1-1.pdf> (01.05.2022).

¹⁴ Metin Feyzioğlu, “Yasama Dokunulmazlığı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1992, C. 42, S. 1, s. 23.

geli oluşturan dokunulmazlık kapsamında ise parlamenterin seçiminden önce veya sonra parlamenter olmaya engel olmayan bir suçtan dolayı verilen ceza- nın infazı parlamenterlik sıfatının sona ermesine bırakılmaktadır.¹⁵

Yasama dokunulmazlığının kişiye özgü bir imtiyaz sağlamayı amaçlamama- sı nedeniyle dokunulmazlık nispi karakterdedir.¹⁶ Anayasa’da yasama dokunul- mazlığına iki istisna getirilmiştir. Bunlardan ilki pek çok ülkede de bulunduğu üzere ağır cezayı gerektiren suçüstü hallerde dokunulmazlığın kalkacağı, ikincisi ise Anayasa’nın 14. maddesi kapsamına giren durumlarda dokunulmazlığın kalkacağıdır.¹⁷ Ağır cezayı gerektiren suçüstü hallerinde dokunulmazlığın kalk- ması, kurumun amacı ile örtüşmektedir. Zira yasama dokunulmazlığı ile amaç- lanan; parlamenterlerin keyfi, esaslı olmayan, siyasi amaçlı suçlamalardan dola- yı görevinin engellenmesinin önüne geçilmesidir. Suçüstü halinde kişinin suçta işlediğine yönelik kuvvetli emarelerin bulunması suçlamanın keyfi veya esassız olduğu iddialarını ortadan kaldırmaktadır.¹⁸

Öte yandan Anayasa’nın temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılma ya- sağını düzenleyen 14. maddesi kapsamına giren suçlar bakımından da meclis kararı olmaksızın dokunulmazlıkların kalkacağı düzenlenmiştir.¹⁹ Bu kapsamda

¹⁵ Feyzioğlu, s. 30. Parlamenter olmaya engel bir suçtan dolayı ceza mahkûmiyeti bulunan kişinin zaten seçim engeli bulunacak ve parlamenter olarak seçilmesi mümkün olmayacaktır. Seçiminden sonra hakkında seçilmeye engel bir suçtan dolayı ceza verilmesi halinde ise par- lamenterliğin düşmesi söz konusu olabilecektir. Gerek muhakeme engeli oluşturan doku- nulmazlık gerek infaz engeli oluşturan dokunulmazlık yasama dokunulmazlığının parlamen- terlerin görevlerini engellemeye yönelik hürriyeti bağlayıcı ceza yaptırımlarından bağışık tu- tulması amacı ile örtüşmektedir.

¹⁶ Yasama dokunulmazlığının gerek kapsamına girmeyen istisnai hallerin bulunması gerek dokunulmazlıkları ortadan kaldıran birtakım araçların mevcut olması nispi niteliğini ortaya çı- karmaktadır. Gözler, s. 5.

¹⁷ Dokunulmazlığın istisnası olan durumlarda, dokunulmazlıkların kaldırılması için ayrı bir meclis kararı gerekmemekte olup yalnızca gerçekleştirilen cezai soruşturma işlemine yönelik meclis başkanlığına bilgi verilmesi gerekmektedir. Meclis başkanlığına bilgi verilmesi, meclisin süreç- le ilgili haberdar edilmesi anlamına gelmekte olup dokunulmazlık kendiliğinden kalkacağından dolayı ayrıca bir meclis kararı gerekmemektedir.

¹⁸ Kişiyi özel bir imtiyaz alanı yaratılmak istenmemesi nedeniyle de böyle bir durumda yargıla- manın devam etmesi oldukça anlaşılırdır. Nitekim bu doğrultuda anayasa koyucu suçüstü ha- lini de yalnızca ağır cezayı gerektiren suçlar bakımından sınırlamıştır.

¹⁹ 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanıl- maması başlıklı 14. Maddesi için ayrıca bkz. “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbi- ri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanı- lamaz.

dokunulmazlıkların kalkması için suç soruşturmasına seçimden önce başlanılmış olması koşulu mevcuttur. Soruşturma aşamasının gizlilik ile yürütülmesinin esas olduğu düşünüldüğünde soruşturmanın başlangıç aşamasının tespit edilmesi güç olabilecektir. Bu nedenle, soruşturmanın başlangıcının en azından iddianamenin tanzim edildiği aşama olarak kabul edilmesi yerinde olacaktır.²⁰ Aksi halde, parlamenter seçilmiş kişi daha önceden haberdar olmadığı siyasi saik ile ortaya çıkan bir suç soruşturması gerekçesi ile dokunulmazlığını kaybedebilecektir. Bunun yanında, Anayasa'nın 14. maddesi kapsamına giren suçların istisna oluşturulması ve bu kapsamdaki fiillerin ceza kanunu anlamında belirli bir karşılığının bulunmaması da önemli belirsizliklere yol açmaktadır.²¹

Dokunulmazlığın kendiliğinden kalktığı hallerin dışında parlamenterlerin görev süresi sona ermeden önce de dokunulmazlıklar meclis kararı ile de kaldırılabilir.²² Dokunulmazlığın meclis kararı ile kaldırılması halinde Anayasa Mahkemesi'nin denetimi söz konusu olmaktadır. Meclis kararlarının yargı denetimi söz konusu olmamakla birlikte, dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin olarak istisnai olarak yargı denetimi öngörülmüştür. Yargı denetimi öngörülmesinin temel sebebi parlamentoda çoğunluk grupta bulunan iktidar partisinin çoğunluk gücünü kullanarak siyasi amaçla dokunulmazlıkları kaldırmaya yönelik ka-

---

Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.

Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.", R.G. Sayısı 17863, R.G. Tarihi 09.11.1982, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (01.05.2022).

²⁰ Levent Gönenç - Ozan Ergül, "1982 Anayasası'na Göre Yasama Sorumsuzluğu ve Yasama Dokunulmazlığı", s.5, www.yasayananayasa.ankara.edu.tr/belgeler/analizler/yasa_sor_yasa_dok.pdf (01.05.2022).

²¹ Mustafa Arslan, "Yasama Dokunulmazlığı", *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2021, C. 11, S. 21, s. 90.

²² Meclis kararı ile dokunulmazlıkların kaldırılması veya istisnai hallerde dokunulmazlıkların kendiliğinden kalkması muhakeme engeli olan dokunulmazlığın kalkması anlamına gelmekte olup infaz engeli devam etmektedir. Dokunulmazlığın kalkması halinde parlamenter hakkında ceza mahkûmiyeti kararı verilmesi durumunda cezanın infazı üyelik süresinin sona ermesine kadar ertelenecektir veya verilen ceza parlamenter olmaya engel bir suçla ilişkin ise parlamenterliğin sona ermesi söz konusu olacak ve cezanın infazı gerçekleştirilecektir. Daha açık bir deyişle, kişi hakkında verilen ceza mahkûmiyetinin parlamenter olmaya engel bir yan taşımaması halinde ilgili mahkûmiyet kararının Genel Kurul'a bildirilmesiyle birlikte parlamenterin üyeliği düşecek olup üyeliğin düşürülmesi halinde cezanın infazına geçilebilecektir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Balo, s. 40.; Feyzioğlu, s. 34.; Erdal Abdulhakimoğulları, *Bir Yasama Bağı-şıklığı Türü Olarak Türkiye'de Yasama Dokunulmazlığı*, Gazi Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 2008, s. 168.; Aktaş, s. 145.

rarlar verebilecek olmasıdır. Zira günümüz demokrasilerinde fren ve denge mekanizması kuvvetler ayrılığının yanı sıra iktidar ve muhalefet partilerinin ilişkileri aracılığıyla işletilebilmektedir.²³

Parlamento kararı ile dokunulmazlığın kaldırılması, dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterin suç işlediği anlamına gelmemekle birlikte üyelik sıfatı da devam etmektedir.²⁴ Dokunulmazlığı kaldırılan parlamenter, yalnızca dokunulmazlığın kaldırıldığı fiil bakımından yargılanabilecek varsa diğer suç isnatları bakımından dokunulmazlığı devam edecektir.²⁵ Bunun yanında, yargılama sonunda kişi hakkında kovuşturmaya yer olmadığı, beraat veya düşme kararı verilmesi halinde parlamenter yeniden dokunulmazlığı haiz olacaktır.²⁶ Ayrıca parlamenterin yeniden seçilmesi halinde dokunulmazlığı devam edecek ve dokunulmazlığın kaldırıldığı süreçte devam eden yargılaması varsa üyelik sıfatının sona ermesine bırakılacak veya yeniden dokunulmazlığının kaldırılması halinde devam edebilecektir.²⁷

Olağan usul olarak Anayasa'da açıkça yasama dokunulmazlığının meclis kararı ile kaldırılacağı düzenlenmişken 2016 yılında farklı bir yöntem uygulanarak, anayasa değişikliği gerçekleştirilerek yasama dokunulmazlığını düzenleyen Anayasa'nın 83. maddesi askıya alınmıştır. Anayasa değişikliği yöntemiyle dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterler tarafından Anayasa Mahkemesi'ne ve AİHM'ye pek çok başvuru gerçekleştirilmiştir. Ancak başvurulara karşı etkili bir sonuç almak çoğu zaman mümkün olmamış, dokunulmazlıkların kaldırılmasında olağan usulün izlenmemesi yargısal denetimin engellenmesine neden olmuştur. Bu kapsamda Türkiye anayasal tarihinde görülmemiş bir durum vurgusu yapılarak Venedik Komisyonu tarafından da konuya ilişkin detaylı bir rapor sunulmuştur.²⁸

²³ Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) "CDL-AD(2014)011-e Report on the scope and lifting of parliamentary immunities adopted by the Venice Commission at its 98th plenary session (Venice, 21-22 March 2014)", 714/2013 Sayılı Görüş, Tarih 14.05.2014, § 37, [www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)011-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)011-e) (01.05.2022).

²⁴ Dokunulmazlığı kaldırılan parlamenter yasama çalışmalarına katılmaya devam edebilecektir. Abdulkakimoğulları, s. 167.

²⁵ Dokunulmazlığı kaldırılmış olan bir parlamenter hakkında yürütülecek ceza yargılaması için özel bir usul öngörülmüş değildir. Ancak dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterlerin ceza yargılamalarında devlet memurlarına uygulanan usuller dikkate alınmaktadır. Keskinsoy, s. 99.

²⁶ Abdulkakimoğulları, s. 169.

²⁷ Keskinsoy, s. 99.

²⁸ Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) "CDL-AD(2016)027-e Turkey - Opinion on the suspension of the second paragraph of Article 83 of the Constitution

Bu çalışma, yasama dokunulmazlığının kaldırılmasının yargısal denetimini ele almakta olup yasama dokunulmazlığının anayasa değişikliği ile kaldırılmasındaki sorunlu yanları tespit edebilmek adına ilk başlık altında parlamento kararı ile dokunulmazlığın kaldırılmasının yargısal denetimi ve bireysel başvuru imkânı değerlendirilecektir. İkinci başlık altında ise karşılaştırma yapabilmek adına olağan usulün terkedildiği anayasa değişikliği yolu ile dokunulmazlıkların kaldırılmasının yargısal denetime etkisi konuya ilişkin Anayasa Mahkemesi ve AİHM kararları ışığında incelenecektir. Bu değerlendirmeler hem meclisin çalışma usulü hem de yargı kararlarının açıklanması ile ortaya konulacaktır.

I. PARLAMENTO KARARI İLE DOKUNULMAZLIKLARIN KALDIRILMANIN YARGISAL DENETİMİ

Parlamento kararı ile dokunulmazlıkların kaldırılması usulüne ilişkin Anayasa'da açık bir hüküm bulunmamasıyla birlikte Meclis İçtüzüğü'nde ayrıntılı olarak dokunulmazlıkların kaldırılmasında izlenecek usul düzenlenmiştir. Parlamento kararları kural olarak yargı denetimine tabi olmamasına rağmen parlamento kararı ile dokunulmazlığın kaldırılması halinde dokunulmazlığın kaldırılması kararına karşı Anayasa Mahkemesi'ne başvuru imkânı getirilmiş ve yargısal denetim öngörülmüştür.²⁹

Denetim öngörülmesinin temel nedenlerinden biri yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararının, parlamento çoğunluğunun siyasi amaçlarla muhalefet üyelerini parlamento dışına itmeye çalışabileceği kritik önemi haiz kararlardan olmasıdır.³⁰ Anayasa Mahkemesi, yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin kararları yalnızca Anayasa, kanun ve İçtüzük hükümlerine uygun veya aykırı olmak bakımından denetler. Öte yandan, Anayasa Mahkemesi'nin gerçekleştireceği denetim delillerin değerlendirilmesi veya hakkında suç isnadı bulunan parlamenterin suçlu olup olmadığının tespiti şeklinde gerçekleştiril-

---

(parliamentary inviolability), adopted by the Venice Commission at its 108th Plenary Session (Venice, 14-15 October 2016)", 858/2016 Sayılı Görüş, Tarih 14.10.2016, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)027-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)027-e) (01.05.2022).

²⁹ Dokunulmazlığın kaldırılması kararına ilişkin benzer bir yargı yolu Almanya'da da mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Gözler, s. 8.

³⁰ Abdülhakimoğulları s. 172.; Abbas Kılıç, *Türkiye'de Parlamento Kararlarının Hukuki Rejimi*, Adalet Yay., 1. Baskı, Ankara, 2020, s. 265.; Erdal Abdülhakimoğulları, "Türk Anayasa Hukukunda Parlamento (Meclis) Kararlarının Yargısal Denetimi Sorunu", *Yasama Dergisi*, 2007, S. 5, s. 16.

meyecektir.³¹ Benzer şekilde, parlamento tarafından dokunulmazlığın kaldırılmasına yönelik karar sürecinde de aynı husus geçerlidir. Zira aksi halde, yargı yerlerinin yetki alanı ihlal edilmiş olacaktır. Anayasa Mahkemesi'ne göre; parlamenterlere isnat edilen eylemlerin kamuoyu üzerindeki etkisinin yasama dokunulmazlığının kaldırılmasını gerekli kılacak derecede güçlü olup olmaması önem taşımaktadır.³² Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi tarafından gerçekleştirilecek olan denetim dokunulmazlığın kaldırılması kararının şekil ve esas yönünden incelenmesi ile sınırlıdır.

Bunun yanında dokunulmazlığı kaldırılmış olan parlamenter tarafından iç hukuk yollarının tüketilmesinin ardından temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmiş olduğu iddiasıyla bireysel başvuru gerçekleştirilebilecektir. Ancak bireysel başvuru kapsamında yapılacak yargılama bir temel hak yargısı olup Anayasa Mahkemesi'nin gerçekleştirdiği parlamento kararı denetiminden oldukça farklı bir usuldür.³³

Yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik parlamento kararının yargısal denetiminde izlenen Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) yaklaşımının incelenebilmesi adına bu başlık altında mahkeme içtihatlarından örnekler verilerek açıklamalarda bulunulacak, parlamento kararının denetimi ve temel hak yargısı usullerindeki farklılıklar tespit edilmeye çalışılacaktır.³⁴

A. Parlamento Kararının Denetimi

Anayasa Mahkemesi, dokunulmazlıkların kaldırılmasına yönelik parlamento kararını hem şekil hem esas bakımından Anayasa'ya, kanuna veya içtüzük'e aykırılığı yönünden denetlemektedir. Parlamento kararı ile yasama dokunulmazlığının kaldırılması halinde Genel Kurul kararının alındığı tarihten itibaren yedi gün içerisinde Anayasa Mahkemesi'ne başvuru yapılması gerekmekte olup yedi günlük süre hak düşürücü niteliktedir. Parlamento tarafından dokunulmazlığın kaldırılmasına karar verilmesi halinde bu karar geri alınabilir olmaya-

³¹ AYM, E. 1968/58, K. 1968/53, 14/11/1968, s. 8.

³² AYM, E. 1968/58, K. 1968/53, 14/11/1968, s. 8.

³³ Çalışmada insan haklarının pozitif hukukça tanınmış bölümünü ifade etmek için "temel hak" kavramının kullanılması tercih edilmiştir. Ayrıntılı açıklama için ayrıca bkz. Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yay., 7. Baskı, Ankara, 2013, s. 13-14.

³⁴ Temel hak yargısı terimi ile dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterlerin başvurabileceği bireysel başvuru usulü ifade edilmektedir.

çak doğrudan sonuçlarını doğuracaktır. Dahası Anayasa Mahkemesi'ne başvurulması dokunulmazlığın kaldırılması yönündeki parlamento kararının uygulanmasını engellemeyecektir.³⁵ Bir başka deyişle, karara karşı Anayasa Mahkemesi'ne iptal istemi ile başvurulmuş olsa dahi kararın uygulanması Anayasa Mahkemesi'nin nihai kararına bırakılmayacaktır. Anayasa Mahkemesi tarafından karar verilene kadar yargılama işlemlerine devam edilebilecektir.

Anayasa Mahkemesi dokunulmazlığın kaldırılması kararını iptal etmesi halinde parlamenter, yeniden dokunulmazlık kazanacak olup yargılama işlemlerinin üyelik sıfatının sona ermesine bırakılması gerekecektir.³⁶ Önemle belirtmek gerekir ki, parlamentonun dokunulmazlığın kaldırılmasına yönelik komisyon raporunu reddetmesi veya yapılan itiraz sonucu dokunulmazlığın devamına yönelik karar vermesi durumunda verilen karar kesin olup, Anayasa Mahkemesi'ne aleyhe başvuru yapılamayacaktır.³⁷ Anayasa Mahkemesi tarafından incelenecek tek durum, dokunulmazlığın kaldırılmasına yönelik olarak verilmiş parlamento kararıdır.³⁸

Dokunulmazlığın kaldırılmasına ilişkin parlamento kararına karşı dokunulmazlığı kaldırılmış olan parlamenter veya Genel Kurul'da lehe ya da aleyhe oy kullanıp kullanmadığı fark etmeksizin diğer parlamenterler, kararın Anayasa, kanuna veya İçtüzük'e aykırı olduğu iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilirler.³⁹ Anayasa Mahkemesi yapılan başvuruları on beş gün içerisinde karara bağlamalıdır. Ancak burada öngörülen süre herhangi bir hak kaybına yol açacak bir süre olmayıp kararın ivedilikle alınmasını sağlamaya yönelik düzenleyici bir süredir.⁴⁰ Anayasa Mahkemesi, incelemenin on beş günlük süre içerisinde tamamlanamamış olmasının Anayasa Mahkemesi'nin inceleme yetkisini ortadan kaldıracığı veya başvurucunun durumunu etkileyeceği şekilde yorumlanmasının mümkün olmayacağını belirtmektedir.⁴¹

---

³⁵ Abdulhakimoğulları, s. 168.

³⁶ Aktaş, s. 144.

³⁷ Abdulkadir Yıldız, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Kararlarının Anayasa Mahkemesi Tarafından Denetlenmesi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2017, C. 25, S. 1, s. 94.

³⁸ Keskinsoy, s. 99.

³⁹ Feyzioğlu, s. 37.

⁴⁰ Ömer Keskinsoy, *Yasama Dokunulmazlığı*, Adalet Yay., 1. Baskı, Ankara, 2008, s. 97.

⁴¹ Anayasa Mahkemesi 1968 yılında Hakkâri milletvekili Ali Karahan'ın dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik kararın iptali incelemesinde on beş günlük sürenin bu şekilde verilecek kararların kısa zamanda hızla çözümlenmesi amacıyla getirildiğini ve düzenleyici nitelikte olduğunu belirtmiştir. Bkz. AYM, E. 1968/58, K. 1968/53, 14/11/1968, s. 3.

Anayasa Mahkemesi'nin dokunulmazlığın kaldırılmasına ilişkin yapacağı denetim sonucu verdiği kararlar kesindir. Usule ilişkin bir nedenden dolayı iptal kararı verilmesi halinde parlamento tarafından usulüne uygun süreçler yürütülerek yeniden dokunulmazlığın kaldırılmasına ilişkin görüşme gerçekleştirilebilir. Öte yandan verilen iptal kararı esasa ilişkin bir nedene dayanmaktaysa parlamentonun yeniden aynı konuya dayanarak görüşme gerçekleştirilmesi mümkün olmayacaktır.⁴²

Anayasa Mahkemesi'nin dokunulmazlığın kaldırılması kararına ilişkin gerçekleştirdiği yargı denetiminin açıklanabilmesi adına Mahkeme'nin içtihatlarında takip ettiği şekil ve esas denetimine ilişkin yöntem bu başlık altında incelenecektir.⁴³

1. Şekil Denetimi

Anayasa Mahkemesi, yasama dokunulmazlığının taşıdığı önem nedeniyle dokunulmazlığın kaldırılmasına yönelik parlamento kararını öncelikli olarak şekil bakımından incelemektedir. Mahkeme'nin gerçekleştirdiği şekli incelemenin hangi usulle gerçekleştirileceğine dair çeşitli yazarların farklı düşünceleri bulunmaktadır. Bir görüşe göre; Anayasa Mahkemesi'nin yapacağı şekli inceleme yalnızca son oylamadaki toplantı ve karar yetersayılarına uygun davranılıp davranılmadığına ilişkin olmalıdır.⁴⁴ Bu görüşün gerekçesi, Anayasa'nın 148. maddesine dayanmaktadır. Buna göre; Anayasa Mahkemesi'nin kanunların, kanun hükmünde kararnamelerin veya cumhurbaşkanı kararnamelerinin, Meclis İcütüzüğü'nün Anayasa'ya uygunluğu bakımından denetlenmesinde şekil incelemesi yapabileceği düzenlenmiştir.⁴⁵ Ana-

⁴² Abdulhakimoğulları, s. 174.

⁴³ Bu başlık altında yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasının iptali talebinin incelendiği 02.08.1967-22.03.2022 tarihleri arasında Anayasa Mahkemesi'nin web sayfasında yayınlanmış olan kararlar incelenmiştir. Ancak önemle belirtmek gerekir ki; Anayasa Mahkemesi ile gerçekleştirilen görüşme neticesinde tüm kararların web sayfasında yayınlanmadığı bilgisine ulaşılmıştır. Çalışmanın sınırlılığı nedeniyle yayınlanmayan kararlara erişim mümkün olmamış, yalnızca yayınlanmış kararlar incelenebilmiştir. Bahsi geçen kararlara erişim için ayrıca bkz. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/kararlar/yasama-dokunulmazligi-ve-milletvekilliginin-dusmesi/> (25.11.2022).

⁴⁴ Aktaş, s. 133.

⁴⁵ 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Görev ve Yetkileri başlıklı 148. maddesinin 2. fıkrası için ayrıca bkz. "Kanunların şekil bakımından denetlenmesi, son oylamanın, öngörülen çoğunlukla yapılıp yapılmadığı; Anayasa değişikliklerinde ise teklif ve oylama çoğunluğuna ve ivedilikle görüşülemeyeceği şartına uyulup uyulmadığı hususları ile sınırlıdır. Şekil bakımından denetleme, Cumhurbaşkanınca veya Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin beşte biri tarafından istenebilir. Kanunun yayımlandığı tarihten itibaren on gün geçtikten sonra, şekil bo-

yasa'nın 148. maddenin 2. fıkrasında kanunlara yönelik olarak Mahkeme tarafından yapılacak şekli incelemenin yalnızca son oylama nisabına uygun olup olmadığı ve anayasa değişikliklerinde ise teklife, son oylama nisabına ve ivedilikle görüşülmemeye ilişkin koşullara uygun olup olmadığı ile sınırlıdır. Anayasa'nın şekli denetime ilişkin getirdiği sınırlama istisnai bir hüküm olup sınırlama kanunların ve anayasa değişikliklerinin şekli denetimine ilişkindir.⁴⁶

Yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasına ilişkin parlamento kararının yargısal denetimi ise Anayasa'nın 85. maddesi ile düzenlenmiş olup parlamento kararının Anayasa'ya, kanuna ve İçtüzük'e aykırılık taşıyıp taşımadığı bakımından inceleneceği belirtilmiştir.⁴⁷ Bunun dışında ayrıca bir istisna hükmü getirilmemiş olup Anayasa Mahkemesi'nin yapacağı şekli incelemede Genel Kurul'da gerçekleştirilecek olan son oylama öncesindeki şekli unsurlara uyulup uyulmadığını da ayrıca denetlemesi gerekmektedir.⁴⁸ Anayasa Mahkemesi'nin içtihatlarına, bakıldığında da son oylama öncesindeki komisyon aşamalarının da İçtüzük'e, Anayasa'ya veya kanunlara uygunluğu değerlendirilmektedir.⁴⁹

Dokunulmazlığın kaldırılması süreci taşıdığı önem nedeniyle İçtüzük ile ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş olsa da Anayasa Mahkemesi, İçtüzük'ün şekle ilişkin düzenlemelerinin hepsinin aynı önemde olmadığını ve yalnızca bazılarının iptal nedeni olarak kabul edilebileceğini kabul etmektedir. Daha açık bir deyişle, Anayasa Mahkemesi her ne kadar son oylama öncesindeki süreçleri de şekil açısından değerlendiriyor olsa da içtihatlarında şekil incelemesinde sonuca etkisi olan veya olmayan aykırılıklar değerlendirmesi yaparak usule ilişkin her aşamayı iptal için aynı önem derecesinde kabul etmemektedir.⁵⁰ Anayasa Mahkemesi, İçtüzük'ün biçime ilişkin bütün bu hükümlerinin aynı önem dere-

---

zukluğuna dayalı iptal davası açılmaz; def'i yoluyla da ileri sürülemez.", R.G. Sayısı 17863, R.G. Tarihi 09.11.1982, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (01.05.2022).

⁴⁶ Abdulkakimoğulları, 175.

⁴⁷ 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın İptal İstemi başlıklı 85. maddesi için ayrıca bkz. "Yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına veya milletvekilliğinin düşmesine 84'üncü maddenin birinci, üçüncü veya dördüncü fıkralarına göre karar verilmiş olması hallerinde, Meclis Genel Kurulu kararının alındığı tarihten başlayarak yedi gün içerisinde ilgili milletvekili veya bir diğer milletvekili, kararın, Anayasaya, kanuna veya İçtüzüğe aykırılığı iddiasıyla iptali için Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Anayasa Mahkemesi, iptal istemini on beş gün içerisinde kesin karara bağlar.", R.G. Sayısı 17863, R.G. Tarihi 09.11.1982, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (01.05.2022).

⁴⁸ Feyzioğlu, s. 38.

⁴⁹ AYM, E. 1998/38 K. 1998/50 31/07/1998.; AYM, E. 1997/73, K. 1997/73, 30/12/.1997.

⁵⁰ Abdulkakimoğulları, s. 176.

cesinde olmadığını belirtmektedir. İçtüzük'te yer alan şekli düzenlemenin Genel Kurul oylaması sonucunda verilecek olan kararın geçerliliği üzerinde etkili olabilecek nitelikte olması durumunda şekil denetiminde incelenmesi, bunun dışında olan ayrıntı sayılabilecek nitelikteki kuralların iptal nedeni oluşturmaya- cağı kanaatindedir. Anayasa Mahkemesi bu yorumu "İçtüzüklerdeki biçim ku- rallarına aşırı bağlılığın yasama meclislerinin çalışmalarını gereksizce aksataca- ğı" gerekçesiyle ifade etmektedir. İçtüzük hükümlerine aykırı düşen işlemler- den hangilerinin iptal nedeni sayılacağı sorunu uygulanacak İçtüzük hükmünün önemine ve niteliğine göre çözümlenmesinin Anayasa Mahkemesi'nin takdirin- de olduğu belirtilmektedir.⁵¹

Anayasa Mahkemesi'nin iptal başvurularında karara etki edebileceği yönü- ne önemli olarak kabul ettiği şekli eksiklik değerlendirmelerinin çoğu komisyon- ların oluşumuna ilişkin aykırılıklara, toplantı veya karar nisaplarına, grup kararı yasağının ihlal edilip edilmediğine veya savunma hakkının tanınıp tanınmadığı- na yöneliktir.⁵² Anayasa Mahkemesi bu noktada başvuruçuların iptal gerekçesi- ne dayanmak zorunda olmayıp kendisi başka gerekçe ile de değerlendirme yapabilecektir.⁵³

Anayasa Mahkemesi şekle ilişkin incelemede toplantı ve karar yetersayıla- rına ilişkin bir aykırılık varsa ilk olarak bu husus incelemektedir. Zira yetersayı- larda bir aykırılık olması halinde oylama öncesindeki usulün detaylarının ince- lenmesi gerekmeyecek, karar doğrudan iptal edilecektir.⁵⁴ Genel Kurul kararı için özel bir nisap öngörülmediğinden dolayı Anayasa'nın 96. maddesinde ön- görülen toplantı ve karar yeter sayılarına göre karar verilmektedir.⁵⁵ Anayasa

⁵¹ Abdulhakimoğulları, s. 176.; AYM, E. 1971/41, K. 1971/67, 17/08/1971, 19/08/1971.

⁵² Aktaş, s. 133.; Abdulhakimoğulları, s. 175.

⁵³ AYM, E. 1971/37, K. 1971/66, 15/07/1971.; 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un Dosya Üzerinden İnceleme ve Gerekçeyle Bağlı Ol- mama başlıklı 43. maddesinin 3. fıkrası için ayrıca bkz: "Mahkemenin, kanunların, Cumhur- başkanlığı kararlarının ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Anayasaya aykırılığı hususunda ileri sürülen gerekçelere dayanma zorunluluğu yoktur. Mahkeme, taleple bağlı kalmak şartıyla başka gerekçeyle de Anayasaya aykırılık kararı verebilir." R.G. Sayısı 67894, R.G. Tarihi 03.04.2011, www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/04/20110403-1.htm (01.05.2022).

⁵⁴ AYM, E. 1968/58, K. 1968/53, 14/11/1968, s. 3.

⁵⁵ Yıldız, s. 94.; 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Toplantı ve Karar Yetersayısı başlıklı 96. maddesi için ayrıca bkz: "Türkiye Büyük Millet Meclisi, yapacağı seçimler dahil bü- tün işlerinde üye tamsayısının en az üçte biri ile toplanır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Anaya- sada başkaca bir hüküm yoksa toplantıya katılanların salt çoğunluğu ile karar verir; ancak

Mahkemesi'nin görüşü de bu doğrultuda olup Hakkâri milletvekili Ali Karahan'ın dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik kararın iptali incelemesinde toplantı ve karar yetersayılarının hesaplanmasında genel hükmün esas alınacağı belirtilmiştir.⁵⁶ Buna göre, üye tamsayısının en az üçte biri ile toplanan parlamento toplantıya katılanların salt çoğunluğu ile karar verilir. Her halde karar yeter sayısı üye tamsayısının dörtte birinin bir fazlasından az olamaz.

Toplantı ve karar yetersayılarında bir aykırılık olmaması durumunda Anayasa Mahkemesi ikinci olarak diğer şekli problemleri incelemeye başlar. Anayasa Mahkemesi'nin Genel Kurul kararına etki edebileceğini değerlendirdiği şekli eksikliklerin başında komisyon aşamalarında gerçekleşen eksiklikler gelmektedir. Bu kapsamda Anayasa Mahkemesi'nin içtihatlarında da ele alınan şekli eksikliklerin tespit edilebilmesi için kısaca dokunulmazlıkların kaldırılmasında 'İçtüzük'te düzenlenen usule değinmek gerekmektedir.

Dokunulmazlığın kaldırılması sürecinde diğer parlamento kararlarının usulünden farklılık taşıyan pek çok unsur bulunmaktadır. Yasama dokunulmazlığının kaldırılmasında izlenecek usul TBMM İçtüzüğü'nün 131. ve 134. maddeleri arasında düzenlenmiştir. 131. maddenin 1. fıkrasına göre bir parlamenter hakkında yasama dokunulmazlığının kaldırılması talebi Meclis Başkanlığı'na gönderilir.⁵⁷ Dokunulmazlığın kaldırılmasına yönelik kimin talepte bulunması gerektiği açıkça belirtilmemiş olsa da dokunulmazlığının kaldırılması talep edilen parlamenter hakkında ceza kovuşturması yürüten hâkim veya savcıların talep etmede yetkili olduğu düşünülmektedir.⁵⁸ Yetkili kişilerin doğrudan Meclis Başkanlığı'na taleplerini yönlendirebileceği uygulaması yürütülmekteyken, 10.07.2018 tarihli 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 8. maddesinin 1. fıkrasının ç bendinde "*Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasına ait işlemleri yapmak*" Personel

---

karar yeter sayısı hiçbir şekilde üye tamsayısının dörtte birinin bir fazlasından az olamaz., R.G. Sayısı 17863, R.G. Tarihi 09.11.1982, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (01.05.2022).

⁵⁶ AYM, E. 1968/58, K. 1968/53, 14/11/1968, s. 4.

⁵⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması İstemi ve Görüşüleceği Komisyon başlıklı 131. maddesinin 1. fıkrası için ayrıca bkz. "*Bir milletvekilinin veya görevleriyle ilgili olmayan suçlardan dolayı Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanların dokunulmazlığının kaldırılması hakkındaki istemler Başkanlıkça, Anayasa ve Adalet komisyonları üyelerinden kurulu Karma Komisyona havale edilir.*" Millet Meclisi Karar Tarihi: 05.03.1973, Karar No. 584, R.G. Sayısı 14506, R.G. Tarihi 13.04.1973, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14506.pdf (01.05.2022).

⁵⁸ Arslan, s. 96.

ve Prensipler Genel Müdürlüğünün görevleri arasında sayılmıştır.⁵⁹ Son durumda yetkili makam olan kovuşturmayı yürüten hâkim veya savcılar dokunulmazlığın kaldırılması hakkındaki taleplerini Adalet Bakanlığı'na iletmesi, Adalet Bakanlığı tarafından Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü'ne talebin iletilmesi ve nihai olarak Genel Müdürlük tarafından Meclis Başkanlığı'na ilgili taleplerin sunulması gerekmektedir.⁶⁰ Tüm bu süreçte herhangi bir makam talebi reddetme veya iletmeme yetkisini haiz değildir.⁶¹ Ancak Anayasa Mahkemesi, dokunulmazlığın kaldırılması talebine ilişkin süreçleri ve Meclis Başkanlığı'na iletilmesine kadar geçen süreçteki içtüzük'e aykırılıkları kararın iptaline esas teşkil edecek bir husus olarak görmemektedir.⁶²

Anayasa Mahkemesi, 1961 Anayasası'ndan bu yana dokunulmazlıkların kaldırılması kararına yönelik gerçekleştirdiği incelemelerde komisyon süreçlerini önemsemiş ve ayrıntılarıyla incelemiştir.⁶³ Bu nedenle kısaca komisyonların oluşumundan, görev ve yetkilerinden bahsedilmesi gerekmektedir. İlgili makam tarafından Meclis Başkanlığı'na iletilen talep Meclis Başkanlığı tarafından

⁵⁹ 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 8. maddesinin 1. fıkrasının ç bendi için ayrıca bkz. Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin Sayısı: 1, R.G. Sayısı: 30474, R.G. Tarihi: 10.07.2018, www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180710-1.pdf (01.05.2022).

⁶⁰ Arslan, s. 96.

⁶¹ Murat Saltuk Bilgili - Muhammet Emin Ruhi, "1982 Anayasası'nda Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması Usulü", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018, C. 11, S. 1, s. 77.

⁶² Örneğin; Anayasa Mahkemesi'nin 1971 yılında Cumhuriyet Senatosunun Cumhurbaşkanınca seçilmiş üyesi olan Osman Köksal'ın dokunulmazlığının kaldırılması kararının iptali istemli başvuruyu incelerken dokunulmazlığın kaldırılmasına ilişkin Adalet Bakanlığı talebinin gerekçesiz olması sorununu ele almıştır. Bir parlamenterin yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin talepler kovuşturmayı yürütecek olan mahkemeler veya savcılık tarafından Adalet Bakanlığına bildirilir ve Adalet Bakanlığı durumu gerekçeli bir tezkere ile ilgili parlamento başkanlığına yönlendirir. Ancak Anayasa Mahkemesi tarafından incelenen olayda Adalet Bakanlığı tarafından gönderilen tezkerenin gerekçesiz olduğu mahkeme tarafından beyan edilmektedir. Bu nedenle içtüzüğe aykırı bir usulün izlendiği açıktır. Adalet Bakanlığı tezkeresinin gerekçesinin bulunmaması eksikliği de kararın iptali için esaslı bir önemde olmadığı kararı verilmiştir. Benzer şekilde aynı olayda ve yine Cumhuriyet Senatosu Tabii Üyesi Ekrem Acuner'in dosyasında Adalet Bakanlığı'ndan hiç geçirilmeden doğrudan komisyonlara gönderilerek rapor oluşturulması ardından eksikliğin giderilmesi için Adalet Bakanlığı'na gönderilmesi ve eksik yürütülen Adalet Bakanlığı sürecinin tamamlanmasına rağmen yeniden komisyon aşamasının yapılmaması da karara etki eden esaslı bir unsur olarak görülmemiştir. Ayrıca bkz. AYM, E. 1971/41, K. 1971/67, 17/08/1971, 19/08/1971.; AYM, E. 1971/37, K. 1971/66, 15/07/1971, s. 7.

⁶³ Abdülhakimoğulları, s. 177.

oluşturulacak olan karma komisyona havale edilir. Meclis Başkanlığı'nın gelen talebi reddetmesi mümkün değildir, aksi halde parlamentonun yetki alanını işgal etmiş olacaktır. Meclis Başkanlığı tarafından dokunulmazlığın kaldırılması talebinin incelenmesi için oluşturulan Karma Komisyon, Anayasa ve Adalet Komisyonu üyelerinden oluşmaktadır. İçtüzük'e göre Karma Komisyon'un başkanı, başkanvekili, sözcü ve kâtibî, Anayasa Komisyonu'nun başkanı, başkanvekili, sözcüsü ve kâtibî olacaktır.⁶⁴

Yasama dokunulmazlığının kaldırılması önem arz eden bir süreç olması nedeniyle yalnızca Karma Komisyon ile yetinilmemiş hazırlık işlemlerinin gerçekleştirilebilmesi adına ayrıca bir Hazırlık Komisyonu oluşturulması gerektiği düzenlenmiştir.⁶⁵ Karma Komisyon'un başkanı hazırlık sürecinin yürütülebilmesi ve dosyaların ayrıntılı incelenebilmesi adına her siyasî partinin hazırlık komisyonuna verebileceği üyeleri arasından adçekme suretiyle beş üyeli bir hazırlık komisyonu oluşturur.⁶⁶ Hazırlık Komisyonu'nda tüm siyasi partilerin katılımının sağlanması ve kritik bir konu olan dokunulmazlıkların kaldırılmasında dikkatli bir inceleme yapılabilmesi adına adçekme usulü benimsenmiştir.⁶⁷

Hazırlık Komisyonu dosya üzerinden bir inceleme gerçekleştirecek olup tanık dinleyemez, delilleri araştırması gerekmez ve yapılan inceleme yargılama değildir. Hazırlık Komisyonu tarafından yapılan inceleme neticesinde bir ay içerisinde rapor hazırlanır ve Karma Komisyon'a sunulur. Sunulan Rapor Karma Komisyon tarafından bir ay içerisinde nihai hale getirilir. Hazırlık Komisyonu tarafından hazırlanan rapor Karma Komisyon için bağlayıcı nitelikte olmayıp Karma Komisyon'un nihai raporu için hazırlık niteliğindedir.⁶⁸ Karma Komis-

⁶⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması İstemi ve Görüşüleceği Komisyon başlıklı 131. maddesinin 2. fıkrası için ayrıca bkz. "Anayasa ve Adalet komisyonları üyelerinden kurulu Karma Komisyonun Başkanı, Başkanvekili, Sözcü ve Kâtibî, Anayasa Komisyonunun Başkanı, Başkanvekili, Sözcüsü ve Kâtibîdir." Millet Meclisi Karar Tarihi: 05.03.1973, Karar No. 584, R.G. Sayısı 14506, R.G. Tarihi 13.04.1973, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14506.pdf (01.05.2022).

⁶⁵ Arslan, s. 96.; Ayrıca bkz. AYM, E. 1967/22, K. 1967/22, 02/08/1967, s. 4.

⁶⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Hazırlık Komisyonu ve Görüşmeleri başlıklı 132. maddesinin 1. fıkrası için ayrıca bkz. "Karma komisyon başkanı, dokunulmazlık dosyalarını incelemek üzere her siyasî partinin hazırlık komisyonuna verebileceği üyeleri arasından adçekme suretiyle beş üyeli bir hazırlık komisyonu teşkil eder." Millet Meclisi Karar Tarihi: 05.03.1973, Karar No. 584, R.G. Sayısı 14506, R.G. Tarihi 13.04.1973, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14506.pdf (01.05.2022).

⁶⁷ Bilgili - Ruhi, s. 77.

⁶⁸ A.g.e., s. 77.

yon'un nihai raporunda dokunulmazlığın kaldırılmasına veya ceza kovuşturmasının parlamenterin üyeliğinin sona ermesinden sonraya bırakılmasına yönelik görüş bildirir.⁶⁹ Gerek Hazırlık Komisyonu'nun rapor hazırlık süreci gerekse de Karma Komisyon'un rapor hazırlaması için öngörülen süre kısıtı Anayasa Mahkemesi tarafından emredici nitelikte görülmemiş, iptale dayanak yapılmamış yalnızca dokunulmazlığın kaldırılmasına ilişkin işlemlerin sürüncemede bırakılmamasına yönelik bir düzenleyici süre olarak görülmüştür.⁷⁰

Karma Komisyon tarafından tanzim edilen rapor ceza kovuşturmasının parlamenterin üyeliğinin sonuna kadar ertelenmesi yönünde olursa rapor Genel Kurul'da okunur on gün içerisinde rapora itiraz edilmezse rapor kesinleşir. Kesinleşen rapor sonucunda parlamenterin dokunulmazlığı üyeliğinin devam ettiği süre boyunca devam edecektir.

Genel Kurul'da dokunulmazlığın devamı yönünde düzenlenmiş rapora itiraz edilirse veya Karma Komisyon tarafından düzenlenen raporda dokunulmazlığın kaldırılması yönünde görüş bildirilirse rapora ilişkin Genel Kurul'da görüşme gerçekleştirilir. Bu halde Genel Kurul görüşmesinde dokunulmazlığın kaldırılması yönündeki rapor uygun görülürse veya rapora yapılan itiraz kabul edilirse dokunulmazlık kaldırılacaktır. Öte yandan dokunulmazlığın kaldırılması yönündeki rapor Genel Kurul'da kabul görmez veya dokunulmazlığın devamına yönelik tanzim edilmiş olan rapora itiraz yerinde bulunmazsa dokunulmazlık devam edecektir.⁷¹

Görüldüğü gibi komisyon aşamalarında dokunulmazlığın kaldırılması talebine yönelik tüm hazırlık ve araştırma süreçleri yürütüldüğünden dolayı Genel Kurul kararına doğrudan önemli bir etkisi bulunmaktadır. Anayasa Mahkemesi tarafından, özellikle komisyonların oluşumu yönünden siyasî parti gruplarının Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki "*kuvvetleri oranında*" temsil ilkesine uyulup uyulmadığı gözetilmektedir. Siyasi parti gruplarının meclisin bütün faaliyetlerine kuvvetleri oranında katılmaları temel bir kuraldır. Anayasa Mahkemesi 1967 yılında İstanbul Milletvekili Çetin Altan'ın dokunulmazlığının kaldırılması kararının iptaline ilişkin incelemede bu hususu öncelikli olarak değerlendirmiş ve Karma Komisyon'un oluşumundaki aykırılık nedeniyle kararın iptaline karar

⁶⁹ Nadir Latif İslam, "Milletvekili Dokunulmazlığında Meclis İçi Prosedür", *Yargıtay Dergisi*, 1993, C. 19, S. 2, s. 8.

⁷⁰ Bilgili - Ruhi, s. 78.; AYM, E. 1968/58, K. 1968/53 14/11/1968, s. 8.

⁷¹ İslam, s. 9.

vermiştir. Dahası Anayasa Mahkemesi, siyasi parti gruplarının kuvvetleri oranında temsil edilmesine yönelik kuralın siyasî parti gruplarının anlaşması veya Genel Kurul'un kabulü ile görmezden gelinmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir.⁷²

Anılan kararda Anayasa Mahkemesi, komisyon aşamasının önemini ayrıca vurgulamıştır. Her ne kadar dokunulmazlığın kaldırılmasına son aşamada Genel Kurul tarafından karar verilse de kararın bütün dayanakları öncelikli olarak Hazırlık Komisyonu tarafından rapor haline getirilmekte ve nihai olarak Karma Komisyon tarafından incelenmekte ve hazırlamaktadır. Karma Komisyon bir parlamenterin haklarına ilişkin sübjektif karar verebilecek bir yapıdadır. Bu nedenle, Karma Komisyon tarafından verilen kararın hukuken geçerli olup olmadığı kuruluşunun İçtüzük'e uygun olup olmayışına göre değişecektir. Zira Komisyon'un oluşum şekli ile sunulacak nihai rapor ve görüş arasında sıkı bir bağlantı ve ilişki vardır. Ayrıca Genel Kurul görüşmeleri, Karma Komisyon'un raporu ve kararı üzerinde yapılacağı için Karma Komisyon'un raporu ve kararı nihai karara önemli ölçüde etki edecektir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi, Karma Komisyon raporunun, dokunulmazlığını kaldırılmasında taşıdığı önemi kabul etmektedir.⁷³

Aleyhine dokunulmazlığının kaldırılması isteminde bulunan parlamenter komisyonlar önünde veya Genel Kurul aşamasında her zaman kendini savunabilir veya başka bir üye tarafından savunulabilir. İçtüzük'e göre son söz savunmaya verilmelidir.⁷⁴ Ancak Anayasa Mahkemesi, son sözün kime verildiğinin kararın iptali için esaslı bir unsur olmadığı kanaatindedir. Örneğin; Ekrem Acuner'in dokunulmazlığının kaldırılması kararının denetlenmesinde Anayasa Mahkemesi, İçtüzük'te açıkça son sözün cumhuriyet senatosu üyesine bırakılması gerektiği hükmü bulunmasına ve bu hükme aykırılık teşkil eden süreç yürütülmesine rağmen nihai karara esaslı bir biçimde etki eden bir eksiklik olmadığı gerekçesi ile şekli eksiklik tespit etmemiştir.⁷⁵

⁷² AYM, E. 1967/22, K. 1967/22, 02.08.1967, s. 3.

⁷³ AYM, E. 1967/22, K. 1967/22, 02.08.1967, s. 4.

⁷⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Savunma Hakkı başlıklı 134. maddesinin 3. fıkrası için ayrıca bkz. "Son söz herhalde savunmandır." Millet Meclisi Karar Tarihi: 05.03.1973, Karar No: 584, R.G. Sayısı 14506, R.G. Tarihi 13.04.1973, www.resmigazete.gov.tr/ar-siv/14506.pdf (01.05.2022).

⁷⁵ AYM, E. 1971/37, K. 1971/66, 15/07/1971, s. 9.

Dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin siyasi partilerin grup görüşmesi gerçekleştirilmesi ve grup kararı alınması açıkça engellenmiştir. Bu önlemin amacı, verilecek kararda her parlamenterin parti disiplininden bağımsız olarak vicdani kanaati doğrultusunda hakkaniyete uygun karar verebilmesini sağlamaktır. Her ne kadar böyle bir önlem alınıyor ve grup görüşmeleri engelleniyor olsa da kulis yapılarak ortak karar verilmesinin önüne geçilmesi imkânsız görülmektedir.⁷⁶ Anayasa Mahkemesi, 1994 yılında Diyarbakır milletvekili Mehmet Hatip Dicle'nin dokunulmazlığının kaldırılması kararının iptaline ilişkin değerlendirme yaptığı kararında siyasi parti gruplarının Anayasa'ya aykırı olarak dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin görüşme gerçekleştirmiş olduğu iddiasının biçimden çok esasa etki edebilecek nitelikte olduğunu belirterek şekil denetiminde değerlendirmemiştir.⁷⁷

Bir diğer şekil tartışması ise birden fazla parlamenterin dokunulmazlığının kaldırılması isteminin aynı anda oylanıp oylanamayacağına ilişkindir. Anayasa Mahkemesi 1969 yılında verdiği bir kararında bu hususa değinerek birden çok kişiyi ilgilendiren yasama dokunulmazlığının kaldırılması işlerinde her ilgili için ayrı oylamaya gidilmesinin en doğru ve sağlam yol olacağını belirtmekle birlikte, ayrı ayrı oylama yapılmamış olmasının her somut olay bakımından kararın iptalini gerektirecek ağırlıkta bir şekil eksikliği olup olmadığının ayrıca değerlendirilerek karar verilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁷⁸

2. Esas Denetimi

Anayasa Mahkemesi şekil bakımından yaptığı inceleme neticesinde bir ayırılık tespit etmediği halde kararın esası bakımından incelenmesine geçecektir. Şekli kriterlere yönelik ayrıntılı usul içtüzük'te belirtilmiş olsa da esas bakımından dikkat edilmesi gereken ölçütler anayasa veya içtüzük ile açıkça düzenlenmemiştir.⁷⁹ Ancak 1961 Anayasası döneminde yürürlükte bulunan 1963 tarihli Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü'nün 140. maddesinde belirtilen kriterler, meclis tarafından dokunulmazlığın kaldırılması sürecinde göz önünde bulundurulmaktadır.⁸⁰ Anayasa Mahkemesi de dokunulmazlığın kaldırılması kararının esas

⁷⁶ Feyzioğlu, s. 35.

⁷⁷ AYM, E. 1994/4, K. 1994/23, 21/03/1994, s. 4.

⁷⁸ AYM, E. 1968/69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78-79 ile birleşik, K. 1969/1, 02/01/1969, s. 15.

⁷⁹ Abdülhakimoğulları, s. 178.

⁸⁰ Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü'nün Alt Komisyon Raporu başlıklı 140. maddesi için ayrıca bkz. R.G. Sayısı: 11610, R.G. Tarihi: 18.01.1964, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11610.pdf> (01.05.2022).

denetimine ilişkin içtihadında takip ettiği temel ilkeleri hem Anayasa'nın 2. maddesinde yer alan hukuk devleti olma ölçütleri hem de İçtüzük'te belirtilen ölçütler çerçevesinde ortaya koymuştur.⁸¹ Bunun yanında dokunulmazlığın kaldırılması kararını *Anayasaya, kanuna veya İçtüzüğe* uygulugu bakımından inceleyecek olması nedeniyle Anayasa'da yer alan temel hak ve özgürlüklerin getirdiği güvenceleri de göz önünde bulundurmalıdır. Nitekim temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı Anayasa normlarını ihlal eder nitelikte olan parlamento kararının Anayasa'ya aykırılığı nedeniyle iptali gerekecektir.

Anayasa'da açıkça parlamentonun dokunulmazlıkların kaldırılmasına yetkili olduğu belirtilmiş olsa da parlamento bu kararı verirken sınırsız bir yetkiyi haiz değildir.⁸² Dokunulmazlığın kaldırılması sürecine ilişkin komisyonlar tarafından rapor hazırlık sürecinde ve parlamento tarafından gerçekleştirilecek olan görüşmede objektif kriterler dikkate alınmalıdır.⁸³ Anayasa Mahkemesi tarafından da esasa yönelik denetimde gözetilen objektif kriterler; isnadın ciddiliği, siyasi amacın bulunup bulunmadığı, isnada konu fiilin kamuoyundaki etkisi, parlamenterin kişilik haklarının ve haysiyetinin korunmasına olan etkisi, suç isnadının kürsü dokunulmazlığı kapsamında olup olmadığı, suç isnadına konu fiilin parlamento soruşturmasına tabi olup olmadığı, parlamentonun isnat edilen suç ile bağlı kalıp kalmadığıdır.⁸⁴

Parlamento, dokunulmazlıkların kaldırılmasına karar verirken isnadın ciddiliğini değerlendirmeli, siyasi saik ile alınmış dayanaksız bir iddia olup olmadığını gözetmelidir.⁸⁵ Parlamentonun bu aşamada karar verirken isnadın ciddiliğinin incelenmesinde bir yargılama yapılmadığı açıktır. Aksi halde, yargı makamlarının yetki alanına girilmiş olacaktır. Komisyonlar tarafından gerçekleştirilen rapor hazırlık süreçlerinde veya Genel Kurul'da görüşme aşamasında delil değerlendirmesi veya kişinin suçluluğuna ilişkin bir inceleme gerçekleştirilmeyecektir. Yapılan değerlendirmeler, dokunulmazlığın kaldırılmasının siyasi bir amacı taşıyıp taşımadığına ilişkin ve parlamenterin görevini yerine getirmesini engelleyebilecek olan yargılamanın ciddiyetine ilişkin olmalıdır.⁸⁶

---

⁸¹ AYM, E. 1994/37, K. 1971/66, 15/07/1971, s. 12.

⁸² Bilgili - Ruhi, s. 68.

⁸³ Yüksel, s. 1303.

⁸⁴ Aktaş, s. 137.

⁸⁵ AYM, E. 1971/37, K. 1971/66, 15/07/1971, s. 12.

⁸⁶ Bilgili - Ruhi, s. 79.

Anayasa Mahkemesi, ilk olarak isnadın ciddiliğini ele almaktadır. Isnadın ciddiliği incelenirken zaruri olarak isnada dayanak olan delillerin gözden geçirilmesi gerekecektir. Ancak delillerin gözden geçirilmesi ceza yargılamasında gerçekleştirilecek olan delillerin takdiri ile karıştırılmamalıdır. Ceza yargılamasında gerçekleştirilen delil incelemesi kişinin suçu işleyip işlemediğine yönelik olarak delillerin araştırılmasına ve tartışılmasına ilişkindir. Oysa Anayasa Mahkemesi'nin yapacağı inceleme yalnızca isnadın ciddiliğini ölçmek amacıyla kullanılmakta olup suça veya fiile yönelik bir değerlendirme yapılmamaktadır. Bu doğrultuda Anayasa Mahkemesi'nin de yaklaşımı suç isnadına dayanak olan delillerin mevcudiyeti ve isnadın ilk bakışta asılsız olup olmadıklarının değerlendirmesiyle sınırlı olup ayrıca delillerin gerçek olup olmadığına yönelik derinlemesine bir araştırma yapılmamaktadır.⁸⁷ Anayasa Mahkemesi 1966 yılında Cumhuriyet Senatosu üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasının iptaline yönelik gerçekleştirdiği incelemede bu hususu vurgulamakla birlikte ayrıca dikkat edilmesi gereken hususun isnat edilen suçun ağırlığına yönelik değil, isnadın ciddiliğine yönelik olması gerektiğini belirtmiştir.⁸⁸ Anayasa Mahkemesi anılan kararda yüzeysel olarak dosya kapsamında delil olarak sunulmuş tanık ifadelerini, belge ve dokümanları inceleyerek isnadın ciddiyet taşımadığına karar vermiştir. Öncelikli olarak isnadın ciddiyeti tartışıldığından ve yetersiz bulunduğundan diğer ölçütlerin incelenmesine gerek görülmemiştir.⁸⁹ Benzer şekilde Anayasa Mahkemesi, 1971 yılında Cumhuriyet Senatosu Tabii Üyesi Ekrem Acuner'in dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik kararın iptali başvurusunda deliller değerlendirilerek özellikle tanık ifadelerindeki belirsizliklere değinilerek herhangi bir ek açıklamayı, yorumu veya tartışmayı gerektirmeksizin yüzeysel bir bakışla isnadın ciddi olmadığı kanaatine ulaşılabildiğini belirtmiştir.⁹⁰

Anayasa Mahkemesi 1971 yılında Cumhuriyet Senatosu'nun cumhurbaşkanınca seçilmiş üyesi olan Osman Köksal'ın dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik kararın incelendiği bir başka kararında isnadın ciddiliğini incelerken dosyada delil olarak bulunan ses kayıtlarının veya gizli ajan raporlarına dayana-

⁸⁷ Aktaş, s. 138.

⁸⁸ AYM, E. 1968/69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78-79 ile birleşik, Karar Sayısı: 1969/1, 02/01/1969, s. 17.

⁸⁹ AYM, E. 1968/69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78-79 ile birleşik, Karar Sayısı: 1969/1, 02/01/1969, s. 19.

⁹⁰ AYM, E. 1971/37, K. 1971/66, 15/07/1971, s. 19.

arak oluşturulan bir suç isnadının yasama dokunulmazlığının kaldırılması yönünden ciddilik taşımasının hukuk devletinde mümkün olmayacağını belirtmiştir.⁹¹ Öte yandan, Anayasa Mahkemesi'nin 2022 yılında Diyarbakır milletvekili Semra Güzel hakkında gerçekleştirdiği inceleme savcılık tarafından ifadesi alınmış olan gizli tanık ifadesini isnadın ciddiliği yönünden yeterli bulmuş ve hukuk devleti ilkesi yönünden herhangi bir yorumda bulunmamıştır.⁹²

Anayasa Mahkemesi'nin 1982 dönemi ve sonrasında ele aldığı bazı dokunulmazlığın kaldırılması kararının iptaline yönelik başvurularda ayrıntılı gerekçe belirtmeden ve hukuk devleti ilkelerine atıf yapmadan verdiği kararlar söz konusudur.⁹³ Anayasa Mahkemesi'nin ayrıntılı gerekçe belirtmemesi nedeniyle hangi hallerde isnadın ciddi bulunduğu hangi hallerde ise dayanaksız olduğunun tespit edildiği netlik taşımamaktadır.⁹⁴

Anayasa Mahkemesi'nin esas denetiminde öncelikli olarak değerlendirdiği bir diğer ölçüt suç isnadının kürsü dokunulmazlığı kapsamında olup olmadığının değerlendirilmesine ilişkindir. Zira kürsü dokunulmazlığı mutlak nitelikte olup kürsü dokunulmazlığının kapsamında kalan bir fiilden ötürü kişi hakkında ceza soruşturması veya kovuşturması yürütülmesi mümkün olmayacaktır. Bu kapsamda Anayasa Mahkemesi yaptığı değerlendirmelerde kürsü dokunulmazlığının kapsamının yalnızca meclis çalışmaları kapsamında meclis kürsüsünden söylenen ifadelerle sınır olduğunu değerlendirmekte olup yaptığı incelemelerde de meclis tutanaklarını esas almaktadır.⁹⁵

Anayasa Mahkemesi, isnadın ciddiliğine ve fiilin kürsü dokunulmazlığı kapsamında olmadığına kanaat getirmesinin ardından kararın siyasi amaçla alınıp alınmadığı ölçütünü değerlendirmeye almaktadır. Zira dokunulmazlığın amacı çoğunluk karşısında muhalefet üyelerinin de parlamento faaliyetlerine aktif katılımlarının sağlanabilmesi ve özgür bir biçimde ifadelerini açıklayabilmelerinin sağlanabilmesidir. Bu nedenle dokunulmazlığın, siyasi amaçla azınlık üyeleri veya muhalif görüşleri sindirmek ya da kimi düşüncelerin parlamentodan dışlamak için kötü amaçlı olarak kaldırılmasının engellenmesi gerekmektedir. Anayasa Mahkemesi, dokunulmazlığın kaldırılması kararında siyasi amaçların

⁹¹ AYM, E. 1971/41, K. 1971/67, 17/08/1971, 19/08/1971, s. 23.

⁹² AYM, E. 2022/27, K. 2022/23, 22/03/2022, § 30.

⁹³ AYM, E. 1994/4, K. 1994/23, 21/03/1994, s. 8.

⁹⁴ AYM, E. 1994/18, K. 1994/37, 21/03/1994, s. 8.

⁹⁵ AYM, E.1994/4, K. 1994/23, 21/03/1994, s. 8.

etken olup olmadığının tespit edilebilmesi için birtakım ölçütler geliştirmiştir. Mahkeme özellikle, dokunulmazlığın kaldırılma talebinden başlayarak genel kurul kararına kadar olan süreç içerisindeki işlemlerdeki davranışların, dokunulmazlığın kaldırılmasına karar veren çoğunluğun tutumunun, komisyon ve genel kuruldaki konuşmaların, dokunulmazlığın kaldırılmasına yol açan suç isnadının niteliğinin, ileri sürülen gerekçelerin ve doğruluğunun, ortaya konulan kanıtların, kararın alındığı dönemin, genel siyasi ortam içinde kararın alınmasında uygulanan yöntemlerin incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁹⁶

Dahası, Anayasa Mahkemesi siyasi parti gruplarının dokunulmazlığın kaldırılmasına ilişkin görüşme ve karar alma yasağını ihlal ettiğine yönelik yapılan itirazları da bu aşamada incelemektedir.⁹⁷ Bu noktada da siyasi partilerin grup toplantılarının tutanaklarının incelenmesi yeterli görülerek sonuca ulaşılmaktadır. Ancak grup toplantısı tutanaklarında açıkça belirtilen bir grup kararı bulunmasa dahi daha önce de değinildiği üzere kulislerde kararın alınmasına engel olmak mümkün değildir. Kulis görüşmeleriyle çoğunluk baskısı yaratılabilecek ve siyasi saik ile dokunulmazlıkların kaldırılmasına karar verilebilecektir. Örneğin; Anayasa Mahkemesi'nin 1994 yılında DEP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması sürecinde dönemin Başbakan'ın dokunulmazlıklara ilişkin görüş bildirmesini genel kurul kararı öncesi karar alma ve görüşme yasağına aykırılık teşkil etmediğini yalnızca Başbakan'ın kişisel görüşlerini paylaşmasından ibaret olduğunu belirtmiştir.⁹⁸ Ancak başbakanın parti genel başkanı olarak dokunulmazlıklarının kaldırılmasına ilişkin görüş bildirmesinin parti grubuna üye parlamenterler açısından önemli ve kararlarında etkili olacağı ortada olup Mahkeme'nin bu hususu göz ardı etmesi yerinde değildir.⁹⁹ Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi'nin dokunulmazlığın kaldırılması kararının siyasi saik ile alınıp alınmadığının denetimi noktasında daha detaylı bir değerlendirme yapması yerinde olacaktır.

Parlamenterin şeref ve haysiyetine olan etkisi bakımından değerlendirme yapıldığında ise Anayasa Mahkemesi, öncelikle suçlamaların ağırlığını göz önünde bulundurmaktadır. Zira parlamenter hakkındaki suçlamaların parlamenterin görevi ile bağdaşmayacak derecede ağır suçlamalar olması durumunda dokunul-

⁹⁶ AYM, E. 1994/4, K. 1994/23, 21/03/1994, s. 11.; AYM, E. 1997/72, K. 1997/74, 31/12/1997, s. 17.; AYM, E. 1998/38, K. 1998/50, 31/07/1998, s. 4.

⁹⁷ AYM, E. 1994/4, K. 1994/23, 21/03/1994, s. 11.; AYM, E. 1994/6, K. 1994/25, 21/03/1994, s. 10.

⁹⁸ AYM, E. 1994/4, K. 1994/23, 21/03/1994, s. 12.

⁹⁹ Abdülhakimoğulları, s. 184.

mazlığın kaldırılmasının yerinde olduğunu belirtmektedir. Diğer bir deyişle, parlamenterin şeref ve itibarı ancak yargılama sonucu beraat etmesiyle mümkün olabilecek aksi halde, kamuoyuna yansıyan suçlamalar nedeniyle kamuoyunda önemli ölçüde güven eksikliği oluşacaktır.¹⁰⁰ Bu doğrultuda Anayasa Mahkemesi, suçlamaların yasama organı üyeliği göreviyle bağdaşmayacak nitelikte olduğu durumlarda suçlamaların ağırlığının parlamenterin yasama dokunulmazlığının kaldırılması için yeterli olduğu ve parlamenterin şeref ve haysiyetini zedeleyecek nitelikte olması iddiasına başvurulamayacağı sonucuna ulaşmaktadır.¹⁰¹

Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi, suçlama konusunun kamuoyundaki etkisini de değerlendirmektedir.¹⁰² Suçlamaya konu fiillerin kamuoyundaki etkisi süregelen yoğun bir tepkiye ve rahatsızlığa neden olacak nitelikteyse Anayasa Mahkemesi nezdinde dokunulmazlığının kaldırılmasının yerinde olacağı kanaati oluşmaktadır.¹⁰³

Anayasa Mahkemesi tarafından incelenen bir diğer husus, parlamentonun dokunulmazlığın kaldırılması talebine konu suç isnadı ile sınırlı kalıp kalmadığının değerlendirilmesine ilişkindir. Zira hakkında dokunulmazlığın kaldırılması talebi bulunan parlamenter yalnızca bu talebe konu suç isnadı bakımından dokunulmazlığını kaybedecek varsa diğer suç isnatları bakımından dokunulmazlığı devam edecektir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi tarafından parlamento genel kurul görüşmelerinde bu esasa uygun davranılıp davranılmadığının denetlenmesi önem taşımaktadır.

Son olarak daha önce değinildiği üzere bakanlar da parlamenterlerde olduğu gibi yasama dokunulmazlığı kurumundan faydalanmaktadırlar ve parlamenterlere benzer şekilde bakanlar hakkında da dokunulmazlığın kaldırılması kararı verilebilmektedir. Ancak bakanların görevleri nedeniyle işledikleri suçlardan dolayı meclis soruşturması yürütülmesi gerekmekte olup bu suçlardan dolayı adli mercilerin inceleme yapması mümkün değildir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi tarafından bakanların yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına

---

¹⁰⁰ Aktaş, s. 142.

¹⁰¹ AYM, E. 1997/73, K. 1997/73, 30/12/1997 s. 12.

¹⁰² Anayasa Mahkemesi, yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararını değerlendirdiği bir başvuruda ilgili parlamenter hakkındaki suç isnadının önceki bir tarihe dayanması nedeniyle gündeme getirilmemesi gerektiği itirazının, suçun ağırlığının kamuoyunda süregelen bir tepki yaratması nedeniyle kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. İlgili karar için bkz. AYM, E. 1968/58, K. 1968/53, 14/11/1968, s. 8.

¹⁰³ Abdulkakimoğulları, s. 184.

neden olan suç isnadına konu fiillerin meclis soruşturmasına tabi olduğunun tespit edilmesi halinde, meclis soruşturması yapılması amacıyla dokunulmazlığın kaldırılması kararını iptal etmesi ve içtüzük hükümleri uyarınca meclis soruşturmasının yürütülmesi gerekecektir.¹⁰⁴

B. Temel Hak Yargısı Denetimi

Yasama dokunulmazlığı doğrudan serbest seçim hakkının bir unsuru olmamakla birlikte hakkın garantörü olarak yorumlanmaktadır. Dahası, yalnızca serbest seçim hakkının değil aynı zamanda parlamenterin siyasi ifade özgürlüğünün önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Yasama dokunulmazlığının kaldırılması temas ettiği ve garantörü olduğu haklara müdahale teşkil edebilecektir. Bu nedenle yasama dokunulmazlığının kaldırılmasının temel hakka müdahale oluşturduğu ve hak ihlaline neden olduğu iddiasıyla parlamenterler tarafından bireysel başvuru gerçekleştirilebilecektir. Temel hak yargısında denetim öncelikli olarak kabul edilebilirlik yönünden gerçekleştirilecek olup kabul edilebilirlik kriterlerini sağlayan başvurular bakımından esas denetimine geçilecektir. Bu başlık altında öncelikle yasama dokunulmazlığının kaldırılmasının bireysel başvuruya konu olup olamayacağı kabul edilebilirlik bakımından incelenecek ve devamında yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına bağlı olarak hak ihlali iddiasına dayanan başvuruların esas denetimindeki kriterler ele alınacaktır.

1. Kabul Edilebilirlik Denetimi

Temel hak yargısında hak ihlaline ilişkin esas incelemesine geçilmeden önce, ilk olarak kabul edilebilirlik yönünden bir denetim gerekmektedir. Kabul edilebilirlik aşamasında değerlendirilen kriterleri kısaca; usule ilişkin kriterler, mahkemenin yetki alanına ilişkin kriterler ve esasa ilişkin kriterler şeklinde sınıflandırmak mümkündür.¹⁰⁵ Usule ilişkin kabul edilebilirlik kriterlerinden olan başvuru yollarının tüketilmesi ve mahkemenin yetki alanına ilişkin kriterlerden olan konu kriteri yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasının Anayasa Mahkemesi nezdinde bireysel başvuruya konu olup olamayacağının değerlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır.

¹⁰⁴ Aktaş, s. 143.

¹⁰⁵ Ulaş Karan, *Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Rehberi*, Bilgi Üniversitesi Yay., 1. Baskı, 2015, s. 57 vd.; David Harris - Michael O'boyle - Colin Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 3. Baskı, Oxford, 2014, s. 43 vd.; Philip Leach, *Taking a Case to the European Court of Human Rights*, Oxford University Press, 3. Baskı, Oxford, 2011, s. 107 vd.

Öncelikle bireysel başvuruda bulunulabilmek için ulusal hukukta öngörülen yargı yollarının tüketilmiş olması gerekmektedir. Yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararına ilişkin olarak ise Anayasa'nın 85. maddesinde yasama dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterlerin Anayasa Mahkemesi'ne başvuru gerçekleştirebilecekleri özel bir yargı yolu öngörülmüştür. Bu nedenle dokunulmazlığı kaldırılan ve bu nedenle bir hakkı ihlal edildiği iddiasında olan parlamenterlerin öncelikle yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararının iptali istemi ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurmaları gerekmektedir. Anayasa Mahkemesi'nin gerçekleştirdiği denetim sonrasında yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararının iptal edilmesi durumunda iddia edilen hak ihlalinin sonuçlarının ortadan kalkması söz konusu olacağı için bireysel başvuru gerçekleştirilmesi gerekmeyecektir.

Öte yandan, Anayasa Mahkemesi tarafından yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararı iptal edilmezse ilgili parlamenterin hak ihlali iddiası devam edebilecektir. Bu aşamadan sonra Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği ise önem taşımaktadır.

6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 45. maddesinin 3. fıkrası uyarınca, Anayasa Mahkemesi kararlarına karşı bireysel başvuru yapılamayacağı belirtilmiştir. Bu hüküm uyarınca yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararının iptalinin değerlendirildiği Anayasa Mahkemesi kararı sonrasında aynı durum ile ilgili olarak yeniden Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru gerçekleştirilmesi mümkün olmayacaktır.¹⁰⁶ Aksi halde, 6216 sayılı Kanun'a aykırı olarak Anayasa Mahkemesi kararına karşı bireysel başvuru gerçekleştirilecek olup Anayasa Mahkemesi tarafından konu bakımından yetkisizlik kararı verilmesi gerekecektir.

Bunun yanında, anılan Kanun'un aynı maddesinde yasama işlemlerine karşı da doğrudan bireysel başvuru gerçekleştirilemeyeceği belirtilmektedir. Parlamento kararı ile yasama dokunulmazlığının kaldırılması bir yasama kararı olup doğrudan bireysel başvuruya konu olması mümkün olmayacaktır. Öğretide bu görüşe karşı çıkan yazarlara göre; her türlü kamu gücü işlemine karşı bireysel başvuru yapılabilmesi gerekmekte olup yasama işlemleri de bu yönüyle bir kamu gücü işlemidir. Ancak 6216 sayılı Kanun Anayasa'ya aykırı olarak bireysel başvuru hakkını kısıtlamıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Bahadır Yalçınöz, "Bireysel Başvuruya Konu Olamayacak İşlem ve Kararlar", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 2013, S. 2, s. 202.

¹⁰⁷ Tolga Şirin, *Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Bireysel Başvuru Hakkı*, On İki Levha Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2015, s. 362.; İlgili Kanun hükmü Anayasa Mahkemesi tarafından

Bireysel başvurunun kapsamının yasama işlemlerini kapsayacak şekilde geniş yorumlanması gerektiği görüşüne katılmakla birlikte, 6216 sayılı Kanun'un yasaklamasının yanı sıra yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararına ilişkin olarak öngörülmuş özel bir yargı yolu olması dolayısıyla doğrudan bireysel başvuruya konu olamayacaktır. Zira bireysel başvuru hakkının düzenlendiği Anayasa'nın 148. maddesi ve yasama dokunulmazlığının iptaline ilişkin yargı yolunun düzenlendiği Anayasa'nın 85. maddesi bir arada değerlendirildiğinde genel-özel hüküm ilişkisi bulunmaktadır. Anayasa hükümleri arasında genel-özel hüküm ilişkisi kurulabildiği halde özel hüküm olan 85. maddenin uygulanması gerekmektedir.¹⁰⁸

Niteliği itibariyle de bir parlamenterin yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin parlamento kararı yalnızca parlamenterin hak ihlali iddiasıyla sınırlı biçimde değerlendirilmemelidir. Zira yasama dokunulmazlığı kurumu başlangıçta da belirtildiği gibi parlamentere bir dokunulmazlık alanı tanınmasından ziyade seçmen iradesinin korunmasını amaçlamaktadır. Bu nedenle de parlamento kararının yalnızca parlamenterin hak ihlalinin değerlendirileceği bireysel başvuru yoluyla değil, pek çok yönden değerlendirme yapılabilecek olan parlamento kararının istisnai olarak denetlenmesi usulü ile incelenmesi daha yerinde olacaktır. Dahası, dokunulmazlığın önemi nedeniyle sürüncemede kalmaması adına bireysel başvuru yolundan ziyade Anayasa Mahkemesi'nin, 85. maddesine göre 15 gün içerisinde iptal isteminin karara bağlanması usulünün takip edilmesi yerinde olacaktır.

Bu nedenle yasama dokunulmazlığının kaldırılmasının ardından Anayasa'nın 85. maddesine göre Anayasa Mahkemesi'ne dokunulmazlığın kaldırılması kararının iptali istemiyle başvuru yapılması ve kararın neticelendirilmesi halinde temel hakkı ihlal edildiği iddiasında olan parlamenterin Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvurusu gerekmesizin tüm etkin yargı yollarını tüketmiş olması nedeniyle doğrudan AİHM'ye başvuru gerçekleştirilmesi mümkündür.¹⁰⁹

---

norm denetimi usulü ile incelenmiş olup anayasaya aykırı görülmemiştir. İlgili karar için bkz. AYM, E. 2011/59, K. 2012/34, 01/03/2012.

¹⁰⁸ Önemle belirtmek gerekir ki Anayasa Mahkemesi'nin parlamento kararının iptali talebini içeren başvuruları incelerken Anayasa'nın temel hak ve özgürlükleri düzenleyen hükümlerini de göz önünde bulundurması gerektiği düşünülmektedir.

¹⁰⁹ Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın 14. maddesi kapsamında yasama dokunulmazlığına istisna getirilmesi nedeniyle yapılan yargılama sonucu milletvekilliğinin düşmesine karar verilen durumlara veya Anayasa'nın 14. maddesi nedeniyle yasama dokunulmazlığının bulunmaması durumlarında parlamenterler hakkında soruşturma ve kovuşturma muameleleri gerçekleştirilmiştir.

2. Esas Denetimi

Kabul edilebilirlik denetimi başlığı altında açıklandığı üzere yasama dokunulmazlığının kaldırılmasının ardından olağan hukuk yollarının tüketilmesi için öncelikle Anayasa Mahkemesi'ne yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararına karşı iptal davası açılması, ret kararı verilmesi halinde temel hak ihlali iddiasına karşı doğrudan AİHM'ye başvuru gerçekleştirilmesi gerekecektir. Zira önceki başlık altında da açıklandığı üzere Anayasa Mahkemesi'nin yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararını bireysel başvuru mekanizmasıyla çözümlene yetkisi olmayıp Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru gerçekleştirilmesi AİHM'ye süresinde başvuru gerçekleştirilmemesine neden olabilecektir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi tarafından esas denetimi gerçekleştirilemeyecek olması nedeniyle bu başlık altında yalnızca AİHM'nin konuyla ilgili içtihatlarına yer verilerek inceleme gerçekleştirilecektir.

AİHM, üye devletlerin anayasalarında öngörülen yasama dokunulmazlıkları hakkında somut başvurular haricinde genel değerlendirmeler yapma, dokunulmazlığın esasına yönelik yorumda bulunma yetkisinin olmadığını belirtmektedir. AİHM tarafından yapılan değerlendirme mevcut başvurunun koşullarında dokunulmazlığın başvuru hakkını sınırlandırırken ilgili hakkı ihlal edip etmediğine ilişkindir.¹¹⁰ AİHM'nin rolü yalnızca AİHS kapsamında güvence altına alınan temel haklarla ilgili olarak parlamento bağımsızlığının sınırlarını değerlendirmek olup, AİHM, AİHS'de yer alan hukukun üstünlüğü gereklerine uygun olması kaydıyla dokunulmazlığın kaldırılıp kaldırılmayacağına ilişkin kararların değerlendirmesinin üye devletlerin takdir alanında olduğunu, AİHM'nin bu

---

rilmesine ilişkin kararları bireysel başvuru kapsamında incelemektedir. Yasama dokunulmazlığının parlamento kararı ile kaldırılmasına karşı başvurulması gereken özgü bir kanun yolu bulunurken, 14. madde kapsamında yasama dokunulmazlığına getirilen istisnalar için böyle bir yol bulunmaması dolayısıyla kişilerin doğrudan bireysel başvuru yoluna gitmesine engel bir hal yoktur. Zira bu kapsamda bireysel başvuruda incelenecek olan başvuru, doğrudan bir yasama işleminden kaynaklanmadığından veya Anayasa Mahkemesi'nin kararına karşı yapılan bir başvuru niteliğinde olmadığından Anayasa Mahkemesi başvuruyu incelemekte konu bakımından yetkilidir. Anayasa Mahkemesi de bu yönde yaptığı değerlendirmesinde kişilerin istisna kapsamında yasama dokunulmazlığından faydalandırılmamasını serbest seçim hakkına müdahale olarak görmekte ve Anayasa'nın 14. Maddesinin taşıdığı belirsizlik nedeniyle kanunilik ölçütünü sağlamadığını belirtmektedir. Kanunilik ölçütünün sağlanmamasının yanı sıra Anayasa Mahkemesi, konunun taşıdığı önem gereği meşru amaç ve ölçülülük yönünden de inceleme gerçekleştirmekte ve ihlal kararı verebilmektedir. İlgili kararlar için bkz. Ömer Faruk Gergerlioğlu, B. No: 2019/10634, 01/07/2021, § 59- 103.; Mustafa Ali Balbay, B. No: 2012/1272, 04/12/2013, §110-134.

¹¹⁰ Kart/Türkiye, B. No: 8917/05, 03/12/2009, § 87.

konuda yetkili olmadığını belirtmektedir.¹¹¹ Bununla birlikte, AİHM gerçekleştirdiği incelemelerde ihlal edilen hakka yönelik müdahalenin yanı sıra yasama dokunulmazlığının önemi ve amacına da değinmektedir. AİHM, parlamenterlerin siyasi şikâyetlere maruz kalmaması için ulusal hukukça tanınan bağışıklıklara özellikle önem vermektedir. Yasama bağışıklıkları konusunu AİHM tarafından sözleşmecî devletlere takdir alanına bırakılmış olsa da yapılan başvurularda bağışıklıkların önemi sık sık vurgulanmıştır.¹¹²

AİHM'ye gerçekleştirilen başvurularda, yasama dokunulmazlığı ile ilişkili olarak ihlal edildiği iddia edilen temel haklar ağırlıklı olarak adil yargılanma hakkı, serbest seçim hakkı ve ifade özgürlüğü etrafında şekillenmektedir. Ancak adil yargılanma hakkı kapsamındaki başvurular mahkemeye erişim hakkı bağlamında olup yasama dokunulmazlığının varlığının bu hakka müdahale olduğunu konu almaktadır.¹¹³ Diğer bir deyişle, yasama dokunulmazlığının varlığı kişilerin parlamenterler hakkında mahkemeye erişim haklarına kısıtlama getirmektedir. Bu başvurular yasama dokunulmazlığının kaldırılmasını konu almıyor olmaları nedeniyle çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Serbest seçim hakkı ve ifade özgürlüğü kapsamında olan başvurular ise yasama dokunulmazlığının kaldırılması nedeniyle hak ihlali iddialarına dayandığı için bu başlık altında ağırlıklı olarak serbest seçim hakkı ve ifade özgürlüğüne ilişkin ihlal iddialarını konu alan başvurularda yer verilecektir. Zira gerek serbest seçim hakkı gerek siyasi ifade özgürlüğü tüm demokratik toplumlarda güvence altına alınmış ve çoğulcu demokrasi için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir.¹¹⁴

Gücü elinde bulunduran iktidarın karşısında demokratik bir ortam sağlanabilmesi, muhalefetin özgür bir biçimde çalışabilmesine ve muhalif düşüncelerin özgürce ifade edilebilmesine bağlıdır. Yasama bağışıklıklarının temel amaçlarından biri de parlamenterlerin özgür demokratik bir ortamda çalışabilmelerinin garanti altına alınmasıdır.¹¹⁵ Elbette ki serbest seçim hakkı ve ifade

¹¹¹ Kart/Türkiye, § 96.

¹¹² Castells/İspanya, § 42.

¹¹³ Bu yöndeki kararlar için ayrıca bkz. A./Birleşik Krallık, B. No: 35373/97, 17/03/2003, § 88.; Zollmann/Birleşik Krallık, B. No: 62902/00, 27/11/2003, § 2/b.; Syngelidis/Yunanistan, B. No: 24895/07, 11/02/2010, § 44.; Syngelidis/Yunanistan, § 46.; Cordova/İtalya (No: 1), B. No: 40877/98, 30/01/2003, § 63.; Orio/İtalya, B. No: 73936/01, 03/06/2004, § 53.; Kart/Türkiye, § 87.

¹¹⁴ Mathieu-Mohin ve Clerfayt/Belçika, B. No: 9267/81, 02/03/1987, § 47.; Yüksekdağ Şenoğlu ve Diğerleri/Türkiye, B. No: 14332/17, 08/11/2022, § 617.

¹¹⁵ İncal/Türkiye, B. No: 41/1997/825/1031, 09/06/1998, § 46.

özgürlüğü mutlak bir hak olmayıp nitelikli haklar arasında sınıflandırılmaktadır.¹¹⁶ Ancak bu hakları sınırlamanın sınırları da AİHM içtihatlarıyla ortaya konulmuştur. Bu kapsamda yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasıyla serbest seçim hakkına ve ifade özgürlüğüne yapılan müdahalenin AİHM içtihatları ile belirtilen sınırlama ölçütlerine uygunluğunun değerlendirilmesi gerekmektedir.

İfade özgürlüğüne yapılan müdahalenin ihlal oluşturup oluşturmadığını tespit edebilmek için geliştirilmiş ölçütler; sınırlamanın kanunla yapılması, müdahalenin meşru bir amacı bulunması ve müdahalenin demokratik toplumda gerekliliği hususlarıdır.¹¹⁷ Öncelikle AİHS'nin 10. maddesinde sınırlamanın ancak hukuken öngörülen düzenlemeye bağlı olarak yapılabileceği özellikle belirtilmiştir. AİHM'ye göre hukuken öngörülen düzenleme için temel olarak iki ölçüt aranmaktadır. Getirilen ölçütlerden ilki, sınırlama getiren hükmün anlaşılabilir açıklıkta ve kolay erişilebilir olması, ikincisi ise sınırlama getiren hükmün belirli bir düzeye kadar öngörülebilir olmasıdır.¹¹⁸ İfade özgürlüğünü sınırlayacak olan hüküm, kişi tarafından sonuçlarını anlayabileceği ve davranışlarını buna göre şekillendirebileceği açıklıkta düzenlenmiş ve aynı zamanda kişi tarafından rahatlıkla ulaşılabilir olmalıdır.¹¹⁹ İlgili hükmün kolay erişilebilir olması tek başına yeterli görülmemektedir. İkinci adım olarak bahsedilen hükmün kişiler tarafından rahatlıkla anlaşılabilir açıklıkta düzenlenmiş ve makul ölçüde öngörülebilir olması gerekmektedir.¹²⁰ Aksi halde, sınırlama keyfiliğine yol açacak ve ifade

¹¹⁶ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin İfade Özgürlüğü başlıklı 10. maddesi için ayrıca bkz. "Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu makamlarının müdahalesi olmaksızın ve ülke sınırları gözetilmeksizin, kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar. Bu madde, Devletlerin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini bir izin rejimine tabi tutmalarına engel değildir.

Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir.", www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf (01.05.2022).

¹¹⁷ Karacsony ve Diğerleri/Macaristan, B. No: 42461/13, 44357/13, 17/05/2016, §122-129.

¹¹⁸ The Sunday Times/Birleşik Krallık, B. No: 6538/74, 26/04/1979, § 49.

¹¹⁹ Ömer Korkmaz, *Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü ve Sınırları*, Yetkin Yay., 1. Baskı, Ankara, 2014, s. 211.

¹²⁰ Macaristan'a karşı Karacsony ve Diğerleri başvurusunda, başvuruçular parlamento üyesidir ve kullandıkları ifadeler nedeniyle para cezası yaptırımına uğramışlar ve bu durumun ifade özgürlüklerinin ihlal edildiği iddiasıyla AİHM'ye başvuru gerçekleştirmişlerdir. Anılan başvuruda

özgürlüğü bakımından ihlal oluşturacaktır. İfade özgürlüğünü sınırlayacak hüküm öngörülebilir olmasından anlaşılması gerekenin mutlak bir öngörülebilirlik olmadığı kabul edilmektedir.¹²¹ AİHM, bazı yasa hükümlerinin değişen koşullara ayak uydurulması amacıyla mutlak bir açıklıkla düzenlenemeyeceğini belirtmiştir.¹²² Ancak özgürlüğüne müdahale edilecek kişi, müdahaleyi oluşturan hüküm sonuçlarını önceden tespit edemeyecek ve davranışlarını buna göre seçemeyecek durumda ise ifade özgürlüğünün ihlali ortaya çıkacaktır.¹²³ AİHM'ye göre alanında uzman bir hukukçunun görüşüne başvurulsa dahi hüküm öngörülemez nitelikteyse kanunilik ilkesine aykırılık gerçekleşmiş olacaktır.¹²⁴ Sonuç olarak ifade özgürlüğünü sınırlamak için getirilecek düzenlemenin ihlale neden olmaması için ulaşılabilir olması, kişiler tarafından belli bir açıklıkla anlaşılabilir olması ve kişinin davranışlarını şekillendirmesini sağlayacak makul bir ölçüye kadar önceden görülebilir olması gerekmektedir.¹²⁵

İkinci olarak ifade özgürlüğüne yapılacak müdahalenin ihlale yol açmaması için mutlaka meşru bir nedene dayanması gerekmektedir. İfade özgürlüğünü düzenleyen AİHS'nin 10. maddesinin 2. fıkrasında sayılan nedenler özgürlüğü sınırlamak için gerekçe olabilecek meşru nedenlerdir ve bunlar dışında başka bir nedene dayanılarak sınırlama yapılması mümkün değildir.¹²⁶ Sözleşmeci

---

AİHM, ifade özgürlüğüne yönelik bir müdahale olduğunu kabul etmekle birlikte söz konusu müdahalenin öngörülebilir bir hukuki dayanağa sahip olduğunu belirtmektedir. Şöyle ki, AİHM, müdahalenin hukuki dayanağının bulunmasında yalnızca kanunla düzenlenmiş olmasının yeterli olmadığını aynı zaman düzenlemenin hakkında uygulanacak kişiler yönünden erişilebilir ve öngörülebilir olması gerektiğini vurgulamakla birlikte, kesin bir öngörülebilirlik beklenmediğinin de üstünü çizmektedir. Öte yandan başvuru konusu olaydaki hukuki düzenlemenin parlamento iç disiplinine yönelik bir düzenleme olması dolayısıyla parlamento üyelerinin özel statüleri nedeniyle haklarında uygulanabilecek olan parlamento iç disiplin kurallarının farkında olmalarını gerektiği belirtilmektedir. İlgili karar için bkz. Karacsony ve Diğerleri/Macaristan, § 120-126.; Maestri/İtalya, B. No: 39748/98, 17/02/2014, § 30.; Korkmaz, s. 208.; David Harris - Michael O'boyle - Colin Warbrick, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, (Çev. Mehveş Bingöllü Kılıç, Ulaş Karan), Avrupa Konseyi Yay., 1. Baskı, Ankara, 2009, s. 485.

¹²¹ RTBF/Belçika, B. No: 50084/06, 15/09/2011, § 103.; T. Ayhan Beydoğan, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İşığında Türk Hukukunda Siyasal İfade Hürriyeti*, Liberal Düşünce Topluluğu Yay., 1. Baskı, Ankara, 2003, s. 96.

¹²² Harris - O'boyle - Warbrick, s. 486.

¹²³ Osman Doğru - Atilla Nalbant, *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar - C: II*, Legal Yay., 1. Baskı, Ankara, 2013, s. 228.

¹²⁴ RTBF/Belçika, § 104.

¹²⁵ Sunday Times/Birleşik Krallık, § 49.

¹²⁶ Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin ko-

devletler hakka ilişkin bir sınırlama getirirken mutlaka bu gerekçelerden birine dayanmalı ve sınırlamayı haklı kılacak nedenleri şüpheyeye yer vermeyecek şekilde açıklıkla ortaya koymalıdır.¹²⁷ Aynı zamanda, meşru amaçla sözleşmeci devletlerin hakkı sınırlama hususunda takdir alanları bulunmaktadır ancak bahsedilen takdir alanı sınırsız ve geniş yorumlanmamalıdır.¹²⁸

AİHM, parlamenterlerin yararlandığı dokunulmazlıkların parlamentodaki ifade özgürlüğünü koruma ve yasama ile yargı arasındaki güçler ayrılığını sağlama gibi meşru amaçlarını bulunduğunu belirtmektedir.¹²⁹ AİHM, parlamenter aleyhine dava açılmasının parlamentonun işleyişini bozabileceğini, bu nedenle parlamentonun düzgün işleyişini ve bütünlüğünü garanti altına almak adına tanınan muafiyetlerin meşru amacı bulunduğunu belirtmektedir.¹³⁰ Öte yandan AİHM, dokunulmazlıkların parlamenterlerin görevlerini yerine getirmelerini sağlama ve ifade özgürlüklerini korumaya hizmet ettiği ölçüde meşru kabul etmektedir.¹³¹

AİHM içtihatlarıyla gelişen sınırlamanın sınırını oluşturan bir diğer ölçüt ise demokratik toplumda gereklilik ilkesidir. Demokratik toplumda gereklilik ilkesinden başlıca anlaşılması gereken unsur, ifade özgürlüğüne müdahaleye sebep olan meşru amaç için sınırlamanın demokratik bir toplum için gerekli olup olmadığıdır. Demokratik toplum ölçütleri AİHS ile açıkça ifade edilmemekle birlikte AİHM içtihatlarıyla gelişme göstermiş ve genel olarak çoğulculuk, karşıt fikirlere hoşgörülü yaklaşım, hukuk devleti olma gibi unsurlarla desteklenmiştir.¹³² Tüm bunlara rağmen AİHM, gerekliliğin zorunda kalma hali olarak anlaşılması gerektiğini, aranan kriterin acil, zorlayıcı toplumsal bir ihtiyacı karşılamak olduğunu ifade etmiştir.¹³³

---

runması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir. Ayrıca bkz. Doğru - Nalbant, s. 228.;

¹²⁷ Sanoma Uitgevers B.V./Hollanda, B. No: 38224/03, 14/09/2010, § 82.; Krone Verlag GmbH & Co.KG (No: 2)/Avusturya, B. No: 40284/98, 06/11/2003, § 40.; Korkmaz, s. 213.

¹²⁸ Zana/Türkiye, B. No: 69/1996/688/880, 25/11/1997, § 51.; Beydoğan, s. 101.

¹²⁹ A./Birleşik Krallık, § 77.

¹³⁰ Kart/Türkiye, § 91.

¹³¹ Kart/Türkiye, § 88.

¹³² Korkmaz, s. 214.; Handyside/Birleşik Krallık, B. No: 5493/72, 07/12/1976, § 49.

¹³³ Erbakan/Türkiye, B. No: 59405/00, 06/10/2006, § 65.; Beydoğan, s. 100.

AİHM, ifade özgürlüğünü sınırlamak için sözleşmecî devletlere tanınan takdir alanının sınırsız olmadığını vurgulamış ve acil sosyal ihtiyacın soyut olmayan haklı gerekçelerle ortaya konulmasını ve ulaşılmak istenen meşru amaçla sınırlamada kullanılan araç arasında orantı olması gerektiğini ortaya koymuştur.¹³⁴ Özellikle AİHS'nin 10. maddesinin 1. fıkrası ile koruma altına alınmış özgürlükler bakımından devletlerin takdir alanının dar yorumlanması gerektiğini ve müdahaleyi haklı kılacak gerekçenin açıkça ortaya konulması gerektiğini vurgulamıştır.¹³⁵ İfade özgürlüğüne yapılan müdahaleyi inceleyen AİHM'nin genel olarak kullandığı ölçütler; uygun ve inandırıcı delillerle ortaya konulmuş zorlayıcı toplumsal ihtiyacın varlığı, ulaşılmak istenen meşru amaçla kullanılan aracın orantılı olması ve kişiler ile toplumsal yararın dengelenmesi olarak sıralanabilir.¹³⁶ AİHM, parlamenterin ifade özgürlüğünü alanının ve dokunulmazlığının geniş yorumlanması gerektiğini belirtmekle birlikte bu hakkın beraberinde parlamentere görev ve sorumluluk yüklediğini de ifade etmektedir. İfadeleri nedeniyle parlamentere tanınan geniş dokunulmazlık alanının sınırsız olmadığını belirtmektedir.

AİHM'nin değerlendirmeleri göz önüne alındığında parlamenterlerin kamuoyunu ilgilendiren konularda ifadelerini açıklıkla paylaşabilme hakları bulunmaktadır. Aynı zamanda demokratik ve çoğulcu toplumların en önemli unsurlarından biri parlamentoda siyasi ifade özgürlüğünün tam olarak sağlanması ve parlamentoya yurttaşların temsilinin gereği gibi yansıtılması olduğu daha önce birçok kez tekrarlanmıştır. AİHM'ye göre; parlamenterlere veya siyasetçilere, kamuoyunun zihnini meşgul eden sorunlar hakkında düşüncelerini ve yorumlarını belirtme fırsatı verilmelidir. İfade özgürlüğü herkesin, demokratik bir toplumun özünde yer alan serbest siyasal tartışmaya katılmasını mümkün

¹³⁴ Beydoğan, s. 103.

¹³⁵ AİHM, kamuoyunu ilgilendiren siyasi ifadelere ilişkin olarak bağlam ile içeriği bütüncül şekilde ele alarak değerlendirme gerçekleştirmekte ve devletlerin takdir alanını dar yorumlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Egemen Esen, *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatları İşığında Takdir Marjî Doktrini*, On İki Levha Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2020, s. 174.; Korkmaz, s. 222.

¹³⁶ AİHM'nin bir kararında parlamenter olan başvuruçü parlamento kürsüsünden Yahudi soykırımına yönelik ağır ifadelerde bulunmuş ve bu nedenle cezalandırılmıştır. Bu nedenle ifade özgürlüğünün ihlal edildiği iddiasıyla başvuru yaptığı davada AİHM, ifade özgürlüğüne yapılan müdahalenin parlamento temsilcilerine yapılması halinde daha dikkatli değerlendirilmesi gerektiği içtihadını yenilemekle birlikte, mevcut başvurudaki ifadelerin ülkenin demokratik değerleriyle çelişmesi nedeniyle daha az korumayı hak ettiğini belirtmiştir. İlgili karar için bkz. Pastörs/Almanya B. No: 55225/14, 03/10/2019, § 47.; Korkmaz, s. 221.

kılmayı amaçlamaktadır.¹³⁷ AİHM'ye göre parlamenterlere tanınan dokunulmazlıkların amacı geçici süreyle de olsa parlamenterlerin endişe ve baskıdan uzak bir şekilde yasal görevlerini yerine getirmelerini sağlamaktır.¹³⁸ Bu amaçla tanınan dokunulmazlıkların kaldırılarak ifadelerinden dolayı yargılanmaları demokratik toplumda gereklilik ölçütünü sağlayamadığı hallerde ifade özgürlüğünün ihlal edilmesine yol açabilecektir. AİHM, seçmenleri temsil eden muhalefet üyelerinin temsil ettiği kişilerin taleplerini dile getirmeleri dolayısıyla ifade özgürlüklerine yönelik müdahalelerin daha dikkatli incelenmesi gerektiği belirtilmektedir.¹³⁹

Parlamenterlerin ifade özgürlükleri bakımından taraf devletlerin takdir marjı dar yorumlanmaktayken, serbest seçim hakkı yönünden ise AİHM, devletlerin takdir alanını daha geniş yorumlamaktadır.¹⁴⁰ Bu kapsamda serbest seçim hakkına getirilecek olan sınırlamalar için sınırlama amaçları açıkça belirtilmediğinden hukukun üstünlüğü ve AİHS'nin genel ilkelerine ters düşmediği sürece sınırlandırılabilir amaçlar ifade özgürlüğüne göre daha geniş değerlendirilebilecek dahası, gereklilik veya acil zorlayıcı toplumsal ihtiyaç gibi ölçütlere yer verilmeden daha geniş bir sınırlama alanı kabul edilebilecektir.¹⁴¹

Öte yandan AİHM, serbest seçim hakkının kapsamının yalnızca parlamenter olarak seçilmekle sınırlanmadığını, bunun yanında seçildikten sonra da parlamenterlik görevini sürdürebilme hakkını da kapsadığını belirtmektedir.¹⁴² Bu nedenle de parlamenterlere tanınan yasama dokunulmazlığı kurumunun serbest seçim hakkının garantörü olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda serbest seçim hakkına yönelik yapılan sınırlamada taraf devletlerin geniş takdir alanı olduğunu belirtmekle birlikte, sınırlamanın meşru bir amacı olmak ve hakkın özüne zarar verecek nitelikte orantısız önlemler getirmemek kaydıyla hakkı

¹³⁷ AİHM, muhalefet partisi üyesi parlamenterin yayınladığı bir makalesi sebebiyle yasama dokunulmazlığının kaldırılıp yargılanmasına ilişkin süreci, Castells/İspanya kararında incelemiştir. Söz konusu başvuruda gündeme getirdiği ifadeleri nedeniyle dokunulmazlığı kaldırılarak yargılanan parlamenterin ifade özgürlüğünün ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır. Castells/İspanya, § 42-43.

¹³⁸ Kart/Türkiye, § 89.

¹³⁹ Jerusalem/Avusturya, B. No: 26958/95, 27/01/2001, § 36.; Castells/İspanya, § 42.

¹⁴⁰ Esen, s. 184.; Hirst/Birleşik Krallık (No. 2), B. No: 74025/01, 06/10/2005, § 61.

¹⁴¹ Harris - O'boyle - Warbrick, s. 738.; Zdanoka/Litvanya, B. No: 58278/00, 16/03/2006, § 115/a.

¹⁴² Sadak ve Diğerleri/Türkiye (No. 2), B. No: 25144/94, 26149/95, 26150/95, 11/06/2002, § 33.

ihlal etmeyeceğini belirtmektedir.¹⁴³ Diğer bir deyişle, AİHM, serbest seçim hakkına yönelik sınırlamaları meşru amaç ve ölçülülük ilkelerine uygunluğu bakımından değerlendirmektedir. AİHM, özellikle muhalefet üyesi olan parlamenterlerin üyeliklerini etkileyebilecek nitelikte olan müdahaleleri daha ayrıntılı şekilde ele alınması gerektiğini belirtmektedir.¹⁴⁴

II. AYKIRI BİR DURUM OLARAK ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ İLE DOKUNULMAZLIKLARIN KALDIRILMASININ YARGISAL DENETİMİ

Birinci başlık altında değinildiği üzere yasama dokunulmazlıkları için Anayasa'nın 83. maddesinde özel bir düzenleme yoluna gidilmiştir. Anılan maddeye göre yasama dokunulmazlığının meclis kararı ile kaldırılacağı düzenlenmektedir. Ancak 2016 yılında 6718 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile Anayasa değişikliği yoluna gidilmiş ve Anayasaya eklenen Geçici Ek 20. madde ile Anayasa'nın 83. maddesinin 2. fıkrasının birinci cümlesinin askıya alınacağı belirtilmiştir.¹⁴⁵ Dokunulmazlığın askıya alınması genel bir düzenleme olmayıp anayasa değişikliğine ilişkin ek maddenin yürürlüğe girdiği tarihte Meclis Başkanlığı'na, komisyonlara veya Genel Kurul'a yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik olarak intikal etmiş fezlekeleri bulunan parlamenterler hakkında mevcut dosyalarıyla sınırlı bir düzenlemedir.¹⁴⁶

¹⁴³ Sadak ve Diğerleri/Türkiye (No. 2), § 31.

¹⁴⁴ Sadak ve Diğerleri/Türkiye (No. 2), § 34.

¹⁴⁵ 6718 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un 1. maddesinin 2. ve 3. fıkrası için ayrıca bkz. "Bu maddenin Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edildiği tarihte; soruşturmaya veya soruşturma ya da kovuşturma izni vermeye yetkili mercilerden, Cumhuriyet başsavcılıklarından ve mahkemelerden; Adalet Bakanlığına, Başbakanlığa, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına veya Anayasa ve Adalet komisyonları üyelerinden kurulu Karma Komisyon Başkanlığına intikal etmiş yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin dosyaları bulunan milletvekilleri hakkında, bu dosyalar bakımından, Anayasanın 83'üncü maddesinin ikinci fıkrasının birinci cümlesi hükmü uygulanmaz.

Bu maddenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren on beş gün içinde; Anayasa ve Adalet komisyonları üyelerinden kurulu Karma Komisyon Başkanlığında, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığında, Başbakanlıkta ve Adalet Bakanlığında bulunan yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin dosyalar, gereğinin yapılması amacıyla, yetkili merciine iade edilir.", R.G. Sayısı: 29736, R.G. Tarihi: 08.06.2016, www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/06/20160608-1.htm (01.05.2022).

¹⁴⁶ Anayasa Mahkemesi geçici anayasa değişikliği düzenlemesine ilişkin kapsamın sınırlı olarak yorumlanması gerektiğini belirtmektedir. İlgili karar için ayrıca bkz. Kadri Enis Berberoğlu (2), B. No: 2018/30030, 17/09/2020, § 83.

Yasama dokunulmazlıkların geçici süreyle anayasa değişikliği yoluyla kaldırıldığı dönemde; Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) grubuna mensup 29 milletvekiline ait 50, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) grubuna mensup 59 milletvekiline ait 215, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) grubuna mensup 10 milletvekiline ait 23, Halkların Demokratik Partisi (HDP) grubuna mensup 55 milletvekiline ait 518 ve 1 bağımsız milletvekiline ait 5 fezleke ilgili mercilere iade edilmiştir.¹⁴⁷

Anayasa değişikliğini öngören kanun gerekçesinde; Türkiye'nin kapsamlı bir terörle mücadele süreci yürütürken bazı parlamenterlerin üyelik sıfatını kazanmalarından önce veya sonra terörü destekleyen bazı ifadelerde bulunmalarının kamuoyunda infiale neden olması ve şiddet çağrısı yapan, terörü destekleyen ifadelerde bulunan parlamenterlerin bu fiillerinden dolayı yargılanması gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁸ Bunun yanında, anayasa değişikliğinin teklif edildiği dönemde Karma Komisyon'da 562 fezlekenin bulunduğu vurgulanmaktadır. Komisyon önünde çok sayıda dosya bulunması nedeniyle dokunulmazlıkların kaldırılması için olağan içtüzük usulünün işletilmesi halinde parlamento çalışmalarının ciddi şekilde aksayacağı vurgulanarak olağan usulle dokunulmazlıkların kaldırılmasının yerine anayasa değişikliği ile geçici bir dönem için askıya alınması yönteminin Genel Kurul'un işlerliğinin devamı için daha yerinde olacağı belirtilmiştir.¹⁴⁹

Geçici anayasa değişikliği ile yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasının yalnızca sınırlı bir dönem için Komisyon önünde dosyası bulunan parlamenterleri kapsamaması nedeniyle dokunulmazlığı kaldırılacak olan parlamenterlerin kimler olduğu açıkça bilinmektedir. Dahası, kapsama giren parlamenterlerin sayıca çoğunluğu muhalefet partisi üyeleridir. İlerleyen süreçte de görüldüğü üzere hakkında kovuşturma başlatılan parlamenterlerin tamamı muhalefet parti mensuplarıdır ve iktidar partisi mensupları aleyhinde herhangi bir kovuşturma başlatılmamıştır. Sınırlı bir dönem için anayasa değişikliği ile yalnızca fezlekesi bulunan parlamenterlerin dokunulmazlıklarının kaldırılması eşitlik ilkesine de aykırılık teşkil etmektedir. Oysa yasama dokunulmazlığının özü zedelenmeden hukuka uygun bir yöntem izlenerek ve eşitlik ilkesi ihlal edilmeden dokunulmazlıkların kaldırılması mümkün olabilirdi. Olağan usulde dokunulmaz-

¹⁴⁷ Selahattin Demirtaş, B. No: 2016/25189, 21/12/2017, § 41.

¹⁴⁸ Anayasa değişikliğinin gerekçesi için ayrıca bkz. bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/001/641/original/Dokunulmazl%C4%B1k_teklifi.pdf?1461060559 (01.05.2022).

¹⁴⁹ bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/001/641/original/Dokunulmazl%C4%B1k_teklifi.pdf?1461060559 (01.05.2022).

lıkların kaldırılması kararlarının esas ve şekil yönünden yargı denetimi mümkün iken bu yöntemin terk edilerek anayasa değişikliği yolu ile dokunulmazlıkların kaldırılması yargı denetimini de kısıtlamıştır. Anayasa değişikliği ile dokunulmazlıkların kaldırılması sonrasındaki yargı denetimi süreçlerini açıklayabilmek ve sorunlu yanlarını ortaya koyabilmek adına ilk olarak Anayasa Mahkemesi'nin norm denetimi kararına değinilecek sonrasında ise hem Anayasa Mahkemesi'nin hem de AİHM'nin bireysel başvuru kararlarına yer verilerek iki mahkeme arasındaki yaklaşım farklılıkları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

A. Norm Denetimi

Anayasa değişikliği yoluyla yasama dokunulmazlıklarının askıya alınmasının akabinde bazı parlamenterler Anayasa Mahkemesi'ne yürürlüğe giren düzenlemenin iptal edilmesi için norm denetimi yoluna başvurmuşlardır. Ancak ilgili hükmün iptal edilmemesi ve yürürlüğe girmesinin akabinde dokunulmazlığı kalkan bazı parlamenterler hakkında ceza kovuşturmalarına başlanmış ve tutuklama tedbiri uygulanmıştır.

Anayasa değişikliği ile dokunulmazlıkların kaldırılmasında Anayasa Mahkemesi denetiminin açıklanabilmesi adına ilk olarak anayasa değişikliğine ilişkin iptal davası ele alınacaktır. Ancak anayasa değişikliklerine ilişkin norm denetimi yolu yalnızca şekil incelemesiyle sınırlı olduğundan esas denetimine ilişkin değerlendirmeler Anayasa Mahkemesi'nin önceki yıllardaki önüne gelen düzenleyici işlemin hukuki nitelendirmesini Mahkeme tarafından gerçekleştirebileceği içtihadı çerçevesinde yorumlanacaktır.¹⁵⁰

1. Şekil Denetimi

Yasama dokunulmazlıklarının düzenlendiği Anayasa'nın 83. maddesinin askıya alınmasına ilişkin anayasa değişikliği hükmünün iptali için bazı parlamenterler tarafından Anayasa Mahkemesi'ne iptal davası açılmıştır.¹⁵¹ Anayasa'nın 148.

¹⁵⁰ Anayasa Mahkemesi'nin konuya ilişkin önceki dönem içtihatları için ayrıca bkz. AYM, E. 1990/25, K. 1991/1, 10/01/1991.; Anayasa Mahkemesi önceki dönem içtihadında parlamento kararının eylemli içtüzük değişikliği niteliğinde olduğunu değerlendirdiği durumlarda önüne gelen işlemin adıyla bağlı kalmaksızın denetim gerçekleştirebilmekteydi. İlgili içtihatlar için ayrıca bkz. AYM, E. 1991/6, K. 1991/20, 03/07/1991, R.G.; AYM, E. 1966/7, K. 1966/46, 19/12/1966.; AYM, E. 1967/6, K. 1968/9, 27/02/1968.; AYM, E. 1996/19, K. 1996/13, 14/05/1996.; AYM, E. 1996/20, K. 1996/14, 14/05/1996.; AYM, E. 1996/21, K. 1996/15, 14/05/1996. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Tanör - Yüzbaşıoğlu, s. 280.

¹⁵¹ AYM, E. 2016/54, K. 2016/117, 03.06.2016.

maddesine göre; Anayasa Mahkemesi, anayasa değişikliklerini yalnızca teklif ve oylama çoğunluğuna ve ivedilikle görüşülemeyeceği şartına uyulup uyulmadığı ile sınırlı olarak şekil bakımından denetleyebilecek olup Anayasa Mahkemesi'ne, Cumhurbaşkanı veya parlamentonun beşte bir üyesi tarafından kanunun yayım tarihinden itibaren on gün içerisinde başvurulması gerekmektedir.¹⁵²

Ancak iptal davası açan parlamenterlerin de başvuru dilekçelerinde belirttikleri üzere anılan anayasa değişikliği yasama dokunulmazlığının kaldırılması sonucunu doğurmakta, böylelikle anayasa ile bireysel işlem niteliği olan bir sonuca ulaşılmakta ve daha da önemlisi normalde yargı denetiminin açık olduğu parlamento kararında yargısal denetimin önüne geçilmektedir. Öte yandan, bir diğer iddia gizli oy esasına dayanan anayasa değişikliği usulüne de uygun olmayan bir süreç yürütülmesi nedeniyle anayasa değişikliğine ilişkin kanunun şekli anlamda da parlamento kararı olduğudur.

Ancak Anayasa Mahkemesi, tüm bu iddiaların aksine yasama dokunulmazlıklarının geçici süreyle kaldırılmasına ilişkin anayasa değişikliğini yargısal yolla denetlememiştir. Anayasa Mahkemesi bu doğrultuda anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminin yalnızca şeklen gerçekleştirilebileceğini bu nedenle esasa dair incelemede bulunulamayacağını vurgulamıştır. Bunun yanında Anayasa Mahkemesi, iptal başvurusunun meclis üyelerinin beşte birinin başvurusu üzerine incelenebileceğini ayrıca belirterek yeterli başvuru sayısı sağlanamadığından gereken inceleme koşullarının oluşmadığı gerekçesiyle oybirliği ile iptal başvurusunu reddetmiştir.¹⁵³

Oysa Anayasa Mahkemesi, önceki dönem içtihadına göre; önüne gelen ve denetlenmesi istenen, yasama veya yürütme organı tarafından yürürlüğe konan hukuki metne verilen isimle kendini bağlı saymamakta ve denetlenecek olan düzenleyici işlemin hukuki nitelemesini kendisi yapmaktaydı.¹⁵⁴ Bu içtihadın en

¹⁵² 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Görev ve Yetkileri başlıklı 148. maddesinin 2. fıkrası için ayrıca bkz.: "(...) Anayasa değişikliklerinde ise teklif ve oylama çoğunluğuna ve ivedilikle görüşülemeyeceği şartına uyulup uyulmadığı hususları ile sınırlıdır. Şekil bakımından denetleme, Cumhurbaşkanınca veya Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin beşte biri tarafından istenebilir. Kanunun yayımlandığı tarihten itibaren on gün geçtikten sonra, şekil bozukluğuna dayalı iptal davası açılmaz; def'i yoluyla da ileri sürülemez.", R.G. Sayısı 17863, R.G. Tarihi 09.11.1982, www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf (01.05.2022).

¹⁵³ AYM, E. 2016/54, K. 2016/117, 03/06/2016, § 12-13.

¹⁵⁴ Merih Öden, "Anayasa Mahkemesi ve Olağanüstü Hal ve Sıkıyönetim Kanun Hükmünde Kararnamelerinin Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2009, C. 58, s. 662.

temel dayanağı ise normal usulde yargı denetimine tabi olabilecek bir işlemin veya kararın farklı bir ad altında düzenlenmesiyle birlikte yargı denetimi dışında bırakılmasının önüne geçilmek istenmesiydi. Anayasa Mahkemesi'nin bu içtihadını pekâlâ yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması sonucunu doğuran anayasa değişikliği kanunu için de devam ettirmesi mümkündür. Zira yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasının parlamento kararı ile mümkün olduğu Anayasa'da açıkça belirtilmekle birlikte ne şekilde gerçekleştirilebileceği içtüzük ile ayrıntılarıyla düzenlenmiştir. Bu yöntemin terk edilerek anayasa değişikliği yolunun seçilmesi açıkça anayasa hükümleri arasında çatışma yaratacağı gibi yasama dokunulmazlığının kaldırılmasının yargısal denetime tabi tutulması yönünde açıkça irade göstermiş olan anayasa koyucunun iradesiyle de çelişecektir.

Diğer bir deyişle, Anayasa Mahkemesi, söz konusu işlemi parlamento kararı ile dokunulmazlıkların kaldırılması olarak yorumlamış olsaydı Anayasa Mahkemesi'nin hem şekil hem de esas yönünden yargı denetimi gerçekleştirilmesi mümkün olacaktı. Ancak bu imkân ortadan kalktığı için parlamenterlerin dokunulmazlıkları kaldırılmış, daha önceden haklarında oluşturulmuş olan fezlekelerle ilgili kovuşturmalar başlatılmış ve bir kısmı kovuşturmalar esnasında tutuklanmıştır.

2. Esas Denetimi

Anayasa Mahkemesi, her ne kadar iptal davasını esas bakımından incelemiş olsa da önceki dönem içtihadını takip edilmiş olması varsayımında ne gibi sonuçlara ulaşılabileceği bu başlık altında tartışılacaktır. Nitekim iptal talebinde bulunan parlamenterler başvuru dilekçelerinde dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin hükmün anayasa değişikliği için gerekli şekli ve maddi koşulları sağlamadığı gerekçesiyle meclis kararı niteliğinde olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁵⁵ Parlamenterlerin iptal davasında temel iddiaları; yargı denetimine tabi olan yasama dokunulmazlığının kaldırılması işleminin yalnızca parlamento kararı ile sınırlı olmadığı ve yasama dokunulmazlığının kaldırılması sonucunu doğuracak her ne ad altında yapılırsa yapılsın her türlü işlemin yargı denetimine tabi olması gerektiğine dayanmaktadır. Dahası, anayasa değişikliği adı altında yapılan düzenlemenin yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına sebep olması dolayısıyla maddi anlamda parlamento kararı niteliğinde olduğunu savunmaktadırlar.

İptal davası açan parlamenterlere göre yukarıda belirtilen gerekçelerle iptali istenen işlem Anayasa değişikliğine ilişkin bir kanun değil hem maddi hem

---

¹⁵⁵ AYM, E. 2016/54, K. 2016/117, 03/06/2016, § 3.

de şekli anlamda yargı denetimine tabi olan bir parlamento kararıdır. Yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasına ilişkin Meclis İçtüzüğü'nde düzenlenen usul takip edilmediğinden dolayı anılan işlemin şeklen Anayasa ve İçtüzük'e aykırı olduğu ileri sürülmektedir. Beraberinde, isnatların ciddi olmaması, siyasi amaç taşınması, isnada konu eylemlerin yasama sorumsuzluğu kapsamında olması gibi esasa yönelik itirazlar da sunulmuştur.

Son olarak, anayasa değişikliği öngören kanun ile yalnızca belirli bir dönem ile sınırlı olarak hakkında fezlekeli bulunan parlamenterlerin dokunulmazlığının kaldırılacak olmasının eşitlik ilkesine aykırılık teşkil edeceği belirtilmiştir. Diğer bir deyişle, anayasa hükümlerinin genel düzenleyici işlemler olması gerektiğini ancak başvuruya konu hükmün geçici süreyle dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin olması ve yalnızca o tarihe kadar hakkında fezleke olan parlamenterlere yönelik bireysel temelli içerikte olması sebebiyle anayasa değişikliği olamayacağı vurgulamışlardır. Ancak Anayasa Mahkemesi, tüm bu itiraz gerekçelerine rağmen önüne gelen işlemin adının başka organlarca nitelendirilmesi ile bağlı olmayacağı içtihadından vazgeçerek ilgili hükmün anayasa değişikliği niteliğindedir. ¹⁵⁶

Anayasa Mahkemesi'nin bu kararına katılmak mümkün değildir. Zira anayasada özel bir hüküm olarak yasama dokunulmazlıklarının hangi yöntemle kaldırılacağı ve denetiminin ne şekilde gerçekleştirileceği ayrıntılarıyla düzenlenmiştir. Bu yöntemin terk edilerek anayasa değişikliği yoluna gidilmesi siyasi saik ile kanunun kötü niyetli olarak anayasaya karşı hile anlamına gelecek ve hukuk devleti ilkesine zarar verecektir. ¹⁵⁷ Yargı denetiminin önünü kapatmak amacıyla yapılan bu değişikliği Anayasa Mahkemesi'nin de bu şekilde değerlendirmesi daha yerinde olacaktır. Nitekim Anayasa Mahkemesi, önüne gelen düzenleyici işlemin adlandırılmasıyla bağlı olmadığını ve söz konusu işlemi parlamento kararı niteliğinde olan yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararı olarak değerlendirmiş olsaydı İçtüzük'te öngörülen pek çok şekli aşamanın tamamlanmamış olması nedeniyle şekli denetimle yetinerek esas incelemesine dahi gerek duymadan kararı iptal etmesi gerekecekti.

¹⁵⁶ AYM, E. 2016/54, K. 2016/117, 03/06/2016, § 11.

¹⁵⁷ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt 1*, Ekin Yay., 2. Baskı, Bursa, 2020, s. 167. Benzer hususa ilişkin ayrıca anayasal zorlama kavramı kullanılabilir. Anayasal zorlama kavramı için ayrıca bkz. İsmail Yüksel, "Türkiye'nin "Anayasal Zorlama" ile Sınanması", *SDÜHFD*, 2022, C. 12, S. 1.

B. Temel Hak Yargısı Denetimi

Yasama dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterler, temel hakları ihlal edildiği iddiasıyla hem Anayasa Mahkemesi'ne hem de AİHM'ye bireysel başvuru yoluna gitmişlerdir. Başvurucuların iddiaları, temel haklarına müdahale gerekçesi oluşturan eylemlerin parlamenter sıfatıyla çeşitli miting, basın açıklaması gibi ortamlarda dile getirilen siyasi ifadelerle dayanması ve müdahalenin ifade özgürlüğünün, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının ve serbest seçim hakkının ihlaline neden olduğu iddialarını içermektedir.¹⁵⁸ Beraberinde başvurucular, parlamenter olmaları nedeniyle yargılamada adli kontrol tedbirinin uygulanmasının yeterli olabileceken uygulanan tutuklama koruma tedbirinin ölçsüz bir sınırlama olduğunu belirtilmektedir.¹⁵⁹ Aynı zamanda dokunulmazlıkların kaldırılmasının ve ceza yargılamalarının siyasi saik taşıdığı ve parlamenterlik görevini yapmalarının engellediğini vurgulanmaktadır.¹⁶⁰

Bu kapsamda, bireysel başvuru kararları incelenirken öncelikle çalışmanın konusuyla ilgili olması nedeniyle ifade özgürlüğü ve serbest seçim hakkına ilişkin değerlendirmeler kabul edilebilirlik kriterleri bakımından incelenecek ve devamında yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına bağlı olarak hak ihlali iddiasına dayanan başvuruların esas denetimi ele alınacaktır. Anayasa Mahkemesi'nin ve AİHM'nin aynı konuya ilişkin birbirinden farklı olan yaklaşımları ele alınmaya çalışılacak ve her iki mahkemenin içtihatları mukayese edilerek AİHM'nin sınırlamanın kötüye kullanılması içtihadına yer verilecektir. AİHM'nin Anayasa Mahkemesi'nin yürüttüğü temel hak yargılamasına benzer bir usul izlediği bireysel başvuru denetiminde, aynı meseleyi Anayasa Mahkemesi'nden oldukça farklı bir bakış açısıyla ele alması her iki mahkemenin yaklaşımlarını açıklamak adına önem taşımaktadır. Bu nedenle bu başlık altında AİHM'nin dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterlerin gerçekleştirdiği bireysel başvuru kararlarına değinilerek Anayasa Mahkemesi'nin yaklaşımına göre farklılık arz eden yönleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹⁵⁸ İlgili kararlar için ayrıca bkz. Gülser Yıldırım (2), B. No: 2016/40170, 16/11/2017.; Kadri Enis Berberoğlu, B. No: 2017/27793, 18/07/2018.; İdris Baluken, B. No: 2016/41020, 21/03/2018.; Ayhan Bilgen, B. No: 2017/5974, 21/12/2017.; Selma İrmak, B. No: 2016/32948, 07/03/2018.; Figen Yüksekdağ Şenoğlu, B. No: 2016/25187, 04/04/2018.

¹⁵⁹ Selahattin Demirtaş, § 108.

¹⁶⁰ Selahattin Demirtaş, § 109-111.

1. Kabul Edilebilirlik Denetimi

Olağan usulle parlamento kararı ile yasama dokunulmazlıkların kaldırılması durumunda dokunulmazlığın kaldırılması kararına karşı Anayasa Mahkemesi'ne iptal davası açılacak özel bir kanun yolu öngörülmüştür. Özel bir kanun yolunun bulunması nedeniyle parlamento kararı ile dokunulmazlıkların kaldırılmasının bireysel başvuruya konu edilemeyeceği önceki başlıklar altında detayları ile açıklanmıştır.

Öte yandan, olağan dışı bir yöntem olarak anayasa değişikliği ile dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin olarak parlamenterlerin başvurabileceği etkin bir yargı yolu bulunmamaktadır. Her ne kadar yasama işlemlerine karşı doğrudan bireysel başvuru gerçekleştirilemeyeceği 6216 sayılı Kanun ile açıkça belirtilmiş olsa da parlamenterlerin dokunulmazlıklarının kaldırılması sonucunu doğuran düzenleyici işlemin doğrudan bireyler üzerinde hüküm ve sonuçlarını doğuran bir nitelikte olması nedeniyle yasak kapsamında görülmemesi gerekmektedir. Zira yasama işlemlerine karşı doğrudan bireysel başvuru yapılmasının yasaklanmasının temel nedeni bireysel başvuru yolunun halk davasına dönüşmesinin önüne geçmek olup, doğrudan bireysel işlem tesis edilen yasama işlemlerinin bu yönde olduğunun kabulü mümkün değildir. Nitekim AİHM'ye gerçekleştirilen bireysel başvurularda da AİHM'nin değerlendirmesi bu yönde olmuştur. Her ne kadar hükümetin itirazları başvuru sahiplerinin müdahaleden etkilenme biçimlerini açıklıkla ortaya konulamadığı yönünde olsa da AİHM, söz konusu başvurularda anayasa değişikliği ile dokunulmazlığın kaldırılmasının doğrudan başvuru sahiplerini ilgilendiriyor olması nedeniyle halk davası şeklinde yorumlanamayacağını belirtmiştir.¹⁶¹

Hükümet tarafından yapılan bir diğer itiraz iç hukuk yollarının tüketilmesine ilişkin olmuştur. Zira *Kerestecioğlu Demir* başvurusunda başvuru, Anayasa Mahkemesi'ne başvuru gerçekleştirilmeden doğrudan AİHM'ye başvuru gerçekleştirilmiştir. AİHM, iç hukuk yollarının tüketilmediği itirazını davalı hükümetin iç hukukta anayasa değişikliği ile dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin teoride ve pratikte etkili bir yargı yolu bulunduğunun inandırıcı delillerle birlikte ortaya konulamaması gerekçesiyle reddetmiştir.¹⁶² Zira AİHM, mevcut başvuruda 6216 sayılı Kanun'un 45. maddesinin 3. fıkrası uyarınca, yasama işlemlerine karşı doğrudan Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru gerçekleştir-

¹⁶¹ Kerestecioğlu Demir/Türkiye, B. No: 68136/16, 04/05/2021, § 39.

¹⁶² Kerestecioğlu Demir/Türkiye, § 47.

tirilemeyeceğini ortaya koymuştur.¹⁶³ Başka bir deyişle, bir yasama işlemi nedeniyle hak ihlaline uğradığını iddia eden kişi, doğrudan Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru gerçekleştirilemeyecek, ancak yasama işlemi hakkında uygulanırken yapılan bir işlem, eylem veya ihmale karşı bireysel başvuruda bulunabilecektir.

Ancak söz konusu başvuruda başvurucu, doğrudan anayasa değişikliği hükmünün hakkını ihlal ettiğini iddia etmekte ve doğrudan anayasa hükmüne yönelik bireysel başvuru gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla söz konusu hükmeye yönelik olarak iç hukukta başvuru gerçekleştirebileceği etkili bir yol bulunmaması nedeniyle doğrudan AİHM'ye başvuru gerçekleştirmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Dolayısıyla AİHM, başvurucunun Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru gerçekleştirmesi gerekmeksizin doğrudan AİHM'ye başvuru gerçekleştirmesinde kabul edilebilirlik kriterlerine bir aykırılık görmemiştir.¹⁶⁴

Diğer taraftan Anayasa Mahkemesi ise önüne gelen diğer başvurularda, dokunulmazlığın kaldırılmasına ilişkin bir değerlendirme gerçekleştirmemiş yalnızca ilgili anayasa değişikliğini temel haklara gerçekleştirilen müdahalenin kanuni dayanağı olarak kabul etmiştir.¹⁶⁵ Anayasa Mahkemesi, bireysel başvuru kararlarında, anayasa değişikliğine ilişkin iptal davasına atıf yaparak dokunulmazlıkların usulüne uygun kaldırıldığını ve bu konuda inceleme yapamayacağını belirtmektedir.¹⁶⁶ Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı, AİHM'nin de vurguladığı üzere, Anayasa Mahkemesi'ne gerçekleştirilecek olan başvurunun doğrudan düzenleyici işlemin ihlale neden olup olmadığının değerlendirilmesi bakımından etkili bir yol olmadığını destekler niteliktedir.

2. Esas Denetimi

Anayasa Mahkemesi, gerçekleştirilen bireysel başvuruları Anayasa'nın 13. maddesinde belirlenen temel hakları sınırlama ölçütlerine uygun davranılıp davranılmadığı bakımından incelemiştir.¹⁶⁷ AİHM de benzer ölçütleri kullanmakla birlikte, yasama dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterlerin karşılaştıkları yargılamalarının büyük kısmının ifadelerine ilişkin olduğunu tespit etmiş ve bu

¹⁶³ Kerestecioğlu Demir/Türkiye, § 48.

¹⁶⁴ Kerestecioğlu Demir/Türkiye, § 51.

¹⁶⁵ Selahattin Demirtaş, § 143.

¹⁶⁶ Selahattin Demirtaş, § 140.

¹⁶⁷ Selahattin Demirtaş, § 117.

durumun ifade özgürlüğüne yönelik bir müdahale olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁸ Dahası, AİHM, anayasa değişikliği ile dokunulmazlıkların kaldırılmasının gerekçesinin de bu durumu doğrular nitelikte olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁹ Nitekim geçici anayasa değişikliği ile ilgili anayasa komisyonunun oluşturduğu genel gerekçeye bakıldığında; ülkenin terörle mücadele sürecinde olduğu ve kamuoyunda rahatsızlık oluşturmaya rağmen parlamenterler tarafından terörü destekleyen ifadeler kullanıldığını, bu şekilde bazı parlamenterlerin dokunulmazlığı istismar ettiği belirtilmiştir.¹⁷⁰ AİHM, müdahalenin varlığını tespit ettikten sonra müdahalenin kanuniliğine, meşru amaç taşıyıp taşımadığına ve demokratik toplumda gereklilik ölçütünü sağlayıp sağlamadığına yönelik değerlendirme gerçekleştirmektedir.

AİHM öncelikle, mutlak bir kesinlikle olmasa da makul bir ölçüye kadar hakka gerçekleştirilecek olan müdahalenin kanunla öngörülmüş olmasını aramaktadır.¹⁷¹ AİHM'ye göre anayasa değişikliği ile yasama dokunulmazlıklarını düzenleyen anayasa maddesi askıya alınmış, mutlak nitelikte olan kürsü dokunulmazlığına ilişkin herhangi bir istisna hüküm getirilmemiştir. AİHM bu kapsamda Anayasa Mahkemesi'nin aksine yasama dokunulmazlıklarının kaldırılma sürecine, yargılamalara konu ifadelerin kürsü dokunulmazlığı kapsamında olup olmadığına ilişkin ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuştur. AİHM, kürsü dokunulmazlığının kapsamının parlamenterlerin gerçekleştirdikleri siyasi ifadelerin parlamento dışında tekrarlanmasının birebir aynı sözcüklerle tekrarlanması şeklinde yorumlanamayacağı kanaatindedir.¹⁷² Ancak mevcut başvurularda AİHM, gerek yerel mahkemeler tarafından gerekse Anayasa Mahkemesi tarafından yargılama konusu ifadelerin kürsü dokunulmazlığı kapsamında olup

¹⁶⁸ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), B. No: 14305/17, 22/12/2020, § 247.

¹⁶⁹ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 246.

¹⁷⁰ TBMM 26. Yasama Dönemi 1. Yasama Yılı 313 Sıra Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/1028) ve Anayasa Komisyonu Raporu genel gerekçesinde: *"..Anayasa değişikliği teklifi, terörle mücadele konusundaki yoğun bir kamuoyu beklentisini karşılamak, bu amacın gerçekleştirilmesini gölgeleyecek spekülasyon ve istismarların önüne geçilmek, dokunulmazlık konusunda bir adım atılırken Meclis çalışmalarının tıkanmasının önüne geçmek düşüncesiyle hazırlanmış ve sunulmuştur..."* olarak ifade edilmiştir. İlgili gerekçe için ayrıca bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi 26. Yasama Dönemi 1. Yasama Yılı Sıra Sayısı 313, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/1028) ve Anayasa Komisyonu Raporu, <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss313.pdf> (01.05.2022).

¹⁷¹ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 250.

¹⁷² Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 259.

olmadığına yönelik herhangi bir değerlendirme yapılmadığını vurgulamaktadır.¹⁷³

AIHM'nin yargılama konusu ifadelerin kürsü dokunulmazlığı kapsamında olup olmadığının değerlendirilmesi gerektiğine yönelik bu tespiti önemli bir noktaya temas etmektedir. Zira parlamenterlerin kürsü dokunulmazlığı kapsamında olan ifadelerini sınırlamanın özgürlüğü sınırlanan kişiler tarafından öngörülebilirliği tartışılması gereken bir konudur. Parlamenterlerin, görev süreleri sona erdiğinde dokunulmazlıkları da sona ereceğinden adi bir suç işledikleri takdirde ilgili suça bağlı olarak yargılanabileceklerini öngörebilecek olmalarına rağmen, siyasi ifadelerinin kürsü dokunulmazlığı kapsamında olduğunu düşünen parlamenterlerin ifadelerinden dolayı görev süresi sona erdikten sonra yargılanma ihtimalini gözetmedikleri açıktır. Bu nedenle parlamenterlerin, görev süresi sona ermeden hukuki bir düzenleme ile dokunulmazlıkları kaldırıldığına ifadelerine dayanılarak başlatılan kovuşturmaları öngöremeyeceği açıktır. Diğer bir deyişle, parlamenterler hakkında yürütülen kovuşturmalar siyasi ifadelerinin dayanak gösterildiği bir suça ilişkin ise kişilerin bunu öngörebilmeleri mümkün olmayacak ve ifade özgürlüğü ihlal edilmiş olacaktır.

Muhalefet üyesi parlamenterler hakkında oluşturulan fezlekelerin büyük bir kısmı mitinglerde, basın açıklamalarında, televizyon programlarında gündeme getirdikleri siyasi ifadelere ilişkindir.¹⁷⁴ Bunun yanında bazı parlamenterler hakkında parti olağan genel kurul toplantısında veya parti grup toplantısında yaptığı açıklamalar sebebiyle de fezlekeler oluşturulmuştur.¹⁷⁵ Genel olarak bakıldığında fezlekelerin konusunu parlamenterlerin siyasi ifadelerinin oluşturduğunu ve bu siyasi ifadeleri parti tüzükleri ile uyumlu olarak dile getirdikleri görülmektedir. Özellikle hükümeti eleştiren mahiyetteki açıklamalarının ve protesto söylemlerinin parlamenterin asli görevlerinden olması sebebiyle *meclis çalışması* olarak kürsü dokunulmazlığı kapsamında görülmesi gerekmektedir.

¹⁷³ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 262.

¹⁷⁴ Milletvekilleri tarafından yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasına ilişkin yapılan anayasa değişikliğinin iptal başvurusu dilekçelerinde yer alan örnek fezlekeler için ayrıca bkz.: AYM, E. 2016/54, K. 2016/117, 03/06/2016.

¹⁷⁵ Parlamenterlerin ifadeleri hakkında oluşturulan fezleke örnekleri için ayrıca bkz. Selahattin Demirtaş grup toplantısında yapılan konuşmanın içeriği sebebiyle oluşturulan fezleke: Fezleke No. 2016/17, Soruşturma No. 2016/594, İsnat Edilen Suç Tarihi ve Yeri 28.07.2015 Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı, İsnat Edilen Suç Cumhurbaşkanına Hakaret Suçu.; İdris Baluken parti olağan genel kurulunda yaptığı konuşmanın içeriği sebebiyle oluşturulan fezleke: Fezleke No. 2012/20, Soruşturma No. 2012/5388, İsnat Edilen Suç Tarihi ve Yeri 02.05.2012 Elazığ Cumhuriyet Başsavcılığı, Suç İsnadı Suçu ve Suçluyu Övme, Halkı Kin ve Düşmanlığa Tahrik.

Ancak Anayasa Mahkemesi ise parlamenterlerinin ifadelerine yönelik kürsü dokunulmazlığı kapsamında olup olmadığına ilişkin herhangi bir değerlendirme gerçekleştirilmemiştir. Anayasa Mahkemesi'nin, anayasa değişikliğine konu olmuş dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin hükmü bireysel başvuru kararında inceleyemeyeceği kabul edilse dahi müdahalenin kanuniliğini değerlendirirken başvurucular hakkındaki suç isnatlarının siyasi ifadelere dayanmasını ve ilgili ifadelerin kürsü dokunulmazlığı kapsamında bulunup bulunmadığını incelemesi gerekmektedir. Nitekim yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması Anayasa Mahkemesi tarafından parlamento kararının denetimi usulü ile denetlenmiş olsaydı da benzer incelemenin gerçekleştirilmesi gerekecektir. Zira parlamenter olan başvurucuların kürsü dokunulmazlığı kapsamında yer alan ifadelerinden dolayı dokunulmazlığı kaldırılrsa dahi mutlak sorumsuzluğu bulunmaktadır. Bu yönde bir inceleme gerçekleştirilmemiş olması Anayasa Mahkemesi tarafından etkili bir yargı denetimi gerçekleştirilmediğini göstermektedir.

Anayasa Mahkemesi, öncelikle temel hakların yalnızca kanunla sınırlanabileceğini belirtmekle birlikte, söz konusu başvurularda başvurucuların yasama dokunulmazlığı nedeniyle haklarında yargılama yapılamayacağı ve tutuklama tedbirine başvurulamayacağına yönelik itirazlarını, başvurucuların dokunulmazlıklarının bireysel olarak kaldırılmadığı ancak anayasa değişikliği ile belirli dosyalar kapsamında yasama dokunulmazlığına istisna getirildiğini belirterek açıklamıştır.¹⁷⁶ Bu nedenle Anayasa Mahkemesi kararlarında, başvurucuların yasama dokunulmazlığının istisnai olarak askıya alındığı ve dolayısıyla temel haklara yapılan müdahalenin kanuni dayanağı olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁷

Öte yandan AİHM'ye göre ise kürsü dokunulmazlığı kapsamında olmayan ifadeler yönünden olsa dahi anayasa değişikliği ile dokunulmazlıkların kaldırılma usulünün başlı başına bir öngörülebilirlik problemi taşımaktadır.¹⁷⁸ AİHM, yasama dokunulmazlıklarının istisnalarının ve kaldırılma usulünün açıkça iç hukukta belirlendiğini vurgulamaktadır. Ayrıca yasama dokunulmazlığının olağan kaldırılma usulünün, parlamento tarafından ilgili parlamenterin bireysel

¹⁷⁶ Selahattin Demirtaş, § 141.

¹⁷⁷ Selahattin Demirtaş, § 143.; Anayasa Mahkemesi, ikinci bir gerekçe olarak ağır cezayı gerektiren suçların kaçma şüphesini işaret eden durumlardan biri olduğu için tutuklama tedbirine başvurulmasını makul görmektedir. Ayrıca dokunulmazlıkların kaldırılmasının ardından savcılıklar tarafından ifade alınması için çağrıda bulunulmasına rağmen ifadeye gidilmemesi de soruşturma ve kovuşturma süreçlerini zorlaştırmaya yönelik siyasi bir tavır olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bkz. Selahattin Demirtaş, § 162.

¹⁷⁸ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 264.

koşullarının ayrıntılı incelenmesine olanak tanıyan, parlamenterin kendisini savunmasına imkân veren ve en önemlisi yargısal denetime açık olan güvenceler içeren bir usul olduğunun altı çizilmektedir.¹⁷⁹

AİHM, Venedik Komisyonu raporunda da belirtildiği gibi anayasa değişikliği yönteminin seçilmesinin parlamenterlerin anayasal güvenceleri olmaksızın siyasi açıklamaları nedeniyle yargılamalarla karşılaşmalarına neden olduğunu belirtmekte ve anayasal güvencelerin terk edilerek dokunulmazlıkların kaldırılmasının parlamenterler açısından öngörülemez bir durum yaratmış olduğunu vurgulamaktadır.¹⁸⁰

AİHM, bu durumun Türk anayasa tarihinde daha önce benzeri görülmemiş bir uygulama olduğunu ve belirli kişilere özgü düzenlenen yasaların hukukun üstünlüğü ilkesine zarar verdiğini ayrıca belirtmektedir.¹⁸¹ Dahası AİHM, Venedik Komisyonu raporunda belirtildiği üzere anayasa değişikliği usulünün kötüye kullanıldığı yorumunu desteklemektedir. AİHM, açıklanan nedenlerle ifade özgürlüğüne yönelik gerçekleştirilen müdahalenin kanunilik ölçütünü taşımadığını bu nedenle de diğer ölçütler bakımından ayrıca değerlendirme yapılmasına gerek olmaksızın ifade özgürlüğünün ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır.

Anayasa Mahkemesi kanunilik ölçütünün sağlandığını belirtmesinin ardından müdahalenin meşru amacı bulunduğunu da belirterek müdahalenin orantılılığına yönelik değerlendirme gerçekleştirmiştir. Başvurucuların genel olarak müdahalenin siyasi faaliyetlerini gerçekleştirmelerine engel olmasından yakınmalarına karşı Anayasa Mahkemesi, kişinin milletvekili olması sebebiyle müdahalenin kişinin temel hakkını ilgilendirmesinin yanında, yasama işlemlerine katılmasındaki kamu yararını da ilgilendirdiğini belirtmiştir.¹⁸² Ancak Anayasa Mahkemesi, başvurunun hakkındaki suç isnatlarının ağır cezayı gerektiren önemli suçlamalar olduğu ve milletvekilliğinin tek başına müdahaleyi engelleyen bir hal olmadığı gerekçeleriyle uygulanan tedbirin ölçsüz olmadığına karar vermiştir.¹⁸³ AİHM ise kanunilik ölçütü yönünden eksiklik tespit ettiği için meşru amaç veya orantılılık yönünden ayrıca bir değerlendirmeye gerek duymamıştır.

¹⁷⁹ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 266.

¹⁸⁰ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 268.

¹⁸¹ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 269.

¹⁸² Selahattin Demirtaş, § 165-169.

¹⁸³ Anayasa Mahkemesi, müdahaleyi kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı bakımından değerlendirirken, yasama dokunulmazlığına istisna getirilen veya dokunulmazlığın kaldırıldığı hallerde par-

Serbest seçim hakkına yönelik müdahaleye ilişkin değerlendirmelerde ise AİHM, serbest seçim hakkının kapsamında kişilerin seçimlere katılma ve seçildikten sonra da parlamenter olabilme hakkının garanti altına alınması gerektiğini belirtmiştir. Bir diğer deyişle, serbest seçim hakkının kişinin yalnızca seçimlere katılma fırsatıyla sınır olarak yorumlanması mümkün olmayıp seçildikten sonra da aktif olarak parlamento faaliyetlerine katılmasının güvence altına alınmasını da kapsamaktadır.¹⁸⁴ AİHM, yasama dokunulmazlıklarının bu noktada serbest seçim hakkının en önemli garantörü olduğunu vurgulamaktadır.¹⁸⁵ AİHM, AİHS'nin 1 No.lu Ek Protokolü'nün 3. maddesinde düzenlenen hakkın mutlak nitelikte olmadığını, parlamenter adayının veya seçilmiş kişinin tutuklanmasının doğrudan hakkın ihlali anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir. Bununla birlikte, seçilmiş bir kişi hakkında tutuklama tedbiri uygulanırken daha dikkatli değerlendirme yapılması gerektiği, parlamento çalışmalarına katılmasının siyasi amaçla engellenip engellenmediğinin ve kamusal faydanın gözetilmesi zorunluluğu vurgulanmaktadır.¹⁸⁶ Özellikle AİHM'ye göre, seçilmiş parlamenter hakkında tutuklama tedbirine başvurulması parlamentodaki görevini fiziken yapmasının engellenmesi anlamına geleceğinden dokunulmazlıkların kaldırılmasının akabinde tutuklama tedbirinin uygulanmasıyla hakka yönelik bir müdahalenin olduğu ortadadır.¹⁸⁷

AİHM, yasama bağımsızlıklarının bireysel bir koruma alanı yaratılmasına değil parlamentonun sorunsuz işleyişini sağlamaya yönelik kamusal fayda barındırdığını özellikle belirtmektedir. Bu nedenle yargılamayı yürüten makamların birbiriyle çatışan menfaatleri tartması gerekmektedir. AİHS'ye taraf devletlerce yasama bağımsızlıkları sağlandıysa yargılama yürüten yerel mahkemelerin öncelikle suçlama konusu fiillerin yasama bağımsızlıklarının kapsamında olup olmadığının değerlendirmesi gerekmektedir. AİHM, ilk derece mahkemeleri ve Anaya-

---

lamenterlerin tutuklanamayacağına ilişkin bir kural bulunmadığını ancak parlamenterlerin siyasi faaliyetlerine engel olunmaması amacıyla yargı mercilerinin kuvvetli suç şüphesini değerlendirirken daha dikkatli davranmaları gerektiğini belirtmiştir. Anayasa Mahkemesi, yargılamaya konu olaylardan çok sonra tutuklama tedbirinin uygulanmasını müdahalenin gerekliliğini değerlendirirken göz önünde bulundurmuş ve aradan geçen zamanın yasama dokunulmazlığının mevcut olduğu süreçte yargılamaya devam edilemeyen dönem olması nedeniyle müdahalenin gecikmesinde sorunlu yan bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca bkz. Selahattin Demirtaş, § 169-173.

¹⁸⁴ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 391.

¹⁸⁵ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 387.

¹⁸⁶ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 389.

¹⁸⁷ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 391.

sa Mahkemesi tarafından bu hususun göz önünde bulundurulmadığına dikkat çekmektedir.¹⁸⁸ Bunun yanında dokunulmazlığı kaldırılan ve siyasi faaliyetleri nedeniyle yargılanan bir parlamenterin hakkında uygulanan tedbirlerin esasına yönelik olarak da itiraz edebileceği ve kendisini savunabileceği etkili bir başvuru yolu öngörülmesi gerekmektedir. Ancak anayasa değişikliği usulü ile dokunulmazlıkların kaldırılması ile parlamenterlerin haklarının sınırlandırılması kanunen öngörülebilir bir düzenleme şartı sağlanmamış ve parlamenterlere etkili bir başvuru yolu tanınmamıştır. Tüm bu açıklamalar doğrultusunda AİHM, serbest seçim hakkının da ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır.¹⁸⁹

Ancak Anayasa Mahkemesi, AİHM'nin aksine parlamenterlere karşı dava açılmasının parlamentonun işleyişini etkileyebileceğinden veya parlamentonun çalışmalarını bozabileceğinden hiç bahsetmemiştir.¹⁹⁰ Oysa kararın verildiği dönemde başvuru sahiplerinden bir kısmı parlamenter olarak görevini sürdürmekte ve tutuklu olmaları sebebiyle meclis çalışmalarına katılmadıkları için temsil görevini yerine getirememektedir. Anayasa Mahkemesi, başvuru sahiplerinin barındırdığı kamusal faydayı göz ardı ederek değerlendirme gerçekleştirmiştir.

Anayasa Mahkemesi, daha sonraki kararlarında bu tutumunu değiştirmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin tutumunu değiştirmesinde parlamenterlerin tutuklulukta geçirdikleri sürenin makul süreyi aşmasının ve AİHM'nin konuya ilişkin başvuruları incelemeye başlamasının etkili olduğu düşünülmektedir. Anayasa Mahkemesi değerlendirdiği sonraki kararlarında, bir parlamenter hakkında tutuklama tedbirine başvurulmasının doğrudan ihlal niteliği taşımayacağını ancak tutukluluk halinin sürdürülmesini zorunlu kılan koşulların açıklıkla ortaya konulması gerektiğini vurgulamıştır. Dahası Anayasa Mahkemesi, parlamenter hakkında tutuklama tedbiri uygulanırken seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkının getirdiği kamu yararının da gözetilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla, kamu yararı karşısında tutuklama tedbirinin devamını gerektiren zorlayıcı nedenler açıkça ortaya konulmalı ve gerekçelendirilmelidir. Özellikle, tutukluluğun devamı yönündeki karara ilişkin objektif ölçütlerin yanında tedbir uygulanan kişinin parlamenterlik sıfatından kaynaklanan öznel durumu da göz önünde bulundurulmalı ve hangi yönün baskın geldiği makul gerekçelerle ortaya konabilmelidir.¹⁹¹

¹⁸⁸ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 395.

¹⁸⁹ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 397-398.

¹⁹⁰ Kart/Türkiye, § 91.

¹⁹¹ Selahattin Demirtaş (3), B. No: 2017/38610, 09/06/2020, § 220.

Anayasa Mahkemesi, dokunulmazlığın kaldırılması sonucu uygulanan tutuklama tedbirinin ölçülülüğü yönünden inceleme gerçekleştirmiş olup başvuruların özel durumlarının gözetilmesiyle tutuklama yerine diğer koruma tedbirlerinin uygulanıp uygulanamayacağını ayrıca değerlendirmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁹² Ancak başka bir parlamentere ilişkin yaptığı benzer değerlendirmede, parlamenterin aldığı ceza nedeniyle meclis üyeliğinin düşürüldüğünü bu nedenle parlamenter olarak tutuklu geçirdiği sürenin çok uzun bir süre olmadığını dolayısıyla herhangi bir hak ihlali bulunmadığına da karar verdiği olmuştur.¹⁹³ Öte yandan hak ihlaline karar verilen başvurularda dahi Anayasa Mahkemesi, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı bakımından değerlendirmede bulunmuş, ayrıca serbest seçim hakkı bakımından inceleme yapma gereği duymamıştır.¹⁹⁴

3. Hakkı Sınırlamanın Kötüye Kullanılması Denetimi¹⁹⁵

AİHM ayrıca yapılan sınırlamanın öngörüldüğü amaç dışında kullanılıp kullanılmadığına yönelik de değerlendirmelerde bulunmuştur. AİHS'nin 18. maddesinde AİHS kapsamında koruma altına alınmış olan temel haklara getirilecek kısıtlamaların öngörüldükleri amaç dışında uygulanamayacağı düzenlenmektedir.¹⁹⁶ Daha açık bir deyişle 18. madde AİHS'de tanımlanmış hakların sınırlanmasının kötüye kullanılmayacağını düzenlemektedir. AİHS'nin diğer maddelerinde tanımlanmış olan hakların sözleşmede öngörülen sınırlama amaçlarından farklı bir amaçla sınırlanmasını mutlak biçimde yasaklamaktadır. Buna bağlı olarak 18. maddenin tıpkı 14. madde gibi özerk bir yapısı bulunmaması sebebiyle tek başına ileri sürülememekte ancak haksız sınırlandırıldığını düşünen hak ile beraber AİHM'nin önüne getirilebilmektedir.¹⁹⁷ Dolayısıyla 18. madde ile

¹⁹² Selahattin Demirtaş (3), § 219.

¹⁹³ Figen Yüksekdağ Şenoğlu (3), B. No: 2021/7181, 13.01.2022, § 163.

¹⁹⁴ Selahattin Demirtaş (3), § 233.

¹⁹⁵ Temel hakları sınırlandırmanın sınırını düzenleyen AİHS'nin 18. maddesi için "yetki saptırması" kavramı da kullanılabilir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Gülay Arslan Öncü, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Yetki Saptırması Yasağı (Md. 18) Bağlamında İspat Yükü ve İspat Standardı Meselesi", *Anayasa Hukuku Dergisi*, 2021, C. 10, S. 19, s. 96.

¹⁹⁶ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Haklara Getirilecek Kısıtlamaların Sınırlanması başlıklı 18. Maddesi için ayrıca bkz. "Anılan hak ve özgürlüklere bu Sözleşme hükümleri ile izin verilen kısıtlamalar öngörüldükleri amaç dışında uygulanamaz", www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf (01.05.2022).

¹⁹⁷ Benan Molu, *Siyasi Amaçlı Tutuklama Yasağı Çerçevesinde İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin 18. Maddesinin Kapsamı, Uygulanması ve 18. Madde İhlali Kararlarının Sonuçları*, On

birlikte başvurulabilecek hak ancak sözleşmede sınırlandırılabilmesi mümkün olan bir hakka ilişkin olacaktır. AİHM 18. maddeye ilişkin olarak re'sen inceleme gerçekleştirmemekte ancak ileri sürülmesi halinde dikkate almaktadır ve bu kapsamda inceleme ihlalin ancak önemli bir yönünü oluşturması halinde gerçekleştirilmektedir.¹⁹⁸

AİHM'ye göre 18. maddenin ihlali için sözleşmeciler devletlerin hakkı sınırlandırması, sözleşmede öngörülen sınırlama amaçlarına dayanarak birden fazla amaca veya sözleşmede öngörülen amaçların dışında bir amaca hizmet ediyor olabilir.¹⁹⁹ Sınırlama, görünürde sözleşmede öngörülen bir amaca dayanarak yapılmış olsa dahi sözleşmeciler devletlerin sözleşme dışı bir amaca hizmet etmek için sınırlama yaptığı durumlarda AİHM hangi amacın baskın olduğunu değerlendirmektedir.²⁰⁰ Bu sebeple, 18. madde yönünden inceleme yaparken sınırlamanın kötüye kullanıldığını belirlemek için objektif kriterler getirmeye çalışılmıştır. Sözleşmeciler devletlerin 18. maddeyi ihlal eden hak sınırlamaları; bilgi almak için baskı yaparak sınırlama²⁰¹, cezalandırma ve susturma amaçlı sınırlama²⁰², siyasi veya ekonomik amaçla sınırlama²⁰³ olarak örnek gösterilebilir.

Bu değerlendirmeleri yaparken AİHM, ihlal iddialarının ispatı konusunda öne sürülecek *makul şüphenin ötesinde* delil aramaktadır.²⁰⁴ Aynı zamanda öne sürülen delilleri destekleyen, iddia edilen ihlali ilgilendiren konuyla alakalı sivil toplum örgütlerinin veya medyanın raporlarını dikkate almaktadır.²⁰⁵ AİHM'nin dikkate aldığı bir diğer husus hakkı sınırlandıran otoritelerin tarafsızlığıdır ve otoritelerin tarafsızlığı konusunda şüphelerin olması halinde 18. maddenin ihlal edildiği iddialarını güçlenmektedir.²⁰⁶ İncelenmesi gereken bir diğer husus sınırlama tedbirinin makul süreyi aşması halidir. Bu durumda sınırlama makul süreyi

---

İki Levha Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2019, s. 45.; Ilgar Mammadov/Azərbaycan, B. No: 15172/13, 13/10/2014, § 137.

¹⁹⁸ Merabishvili/Gürcistan, B. No: 72508/13, 28/11/2017, § 291.

¹⁹⁹ Merabishvili/Gürcistan, § 303.

²⁰⁰ Merabishvili /Gürcistan, § 318.

²⁰¹ Merabishvili /Gürcistan, § 352-353.

²⁰² Ilgar Mammadov/Azərbaycan, § 143.

²⁰³ Merabishvili/Gürcistan, § 332.

²⁰⁴ Merabishvili/Gürcistan, § 314-316.

²⁰⁵ Merabishvili/Gürcistan, § 317.

²⁰⁶ Merabishvili/Gürcistan, § 324.

aşıyorsa 18. maddenin ihlali iddiası aynı şekilde güçlenecektir.²⁰⁷ Örneğin muhalefette yer alan siyasetçilerin siyasi ortamdan uzaklaştırılması amacıyla gerçekleştirilen siyasi saik içeren müdahaleler 18. maddenin ihlali olarak değerlendirilebilecektir.²⁰⁸

AİHM, dokunulmazlıkların anayasa değişikliği ile kaldırılması usulünde 154 milletvekilinin dokunulmazlığının kaldırıldığına, 59 milletvekiline sahip olan muhalefet partilerinden birinin 55 üyesinin dokunulmazlıklarını kaybettiklerine ve dahası 14 milletvekili hakkında tutuklama tedbirinin uygulandığına dikkat çekmektedir. Öte yandan iktidar bloğunda olan siyasi parti üyelerinden yalnızca 6 üyenin dokunulmazlığının kaldırılmasını ve hiçbiri hakkında özgürlüklerini kısıtlayıcı bir tedbir uygulanmadığını vurgulamaktadır. Bu veriler ışığında AİHM, hakkında ceza davası açılmasının ardından mahkûm edilen parlamenterlerin muhalefet partisine üye olan kişilerden ibaret olduğunu belirtmektedir.²⁰⁹

Dolayısıyla geçici anayasa değişikliğinin tek seferlik bir istisna olması sebebiyle esasında hangi milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılacağına belirli olduğu ve ağırlıklı olarak muhalefet partisi üyelerini kapsadığı ortadadır. Bu sebeple anılan değişikliğin, anayasa hükümlerinin genel düzenleyici hükümler olması kuralından farklı olarak bireysel işlem tesis ettiği ve AİHM'nin vurguladığı gibi hukukun üstünlüğü ilkesini zedelediği açıktır.²¹⁰ Bahsedilen değişiklik, Venedik Komisyonu'nun olağanüstü hal KHK'ları ile yapılan bireysel düzenlemeler için kullandığı *ad hominem* terimi ile özdeş durumdadır.²¹¹ Anayasa değişikliğinin tıpkı olağanüstü hal KHK'ları gibi genel düzenleyici bir norm olması gerekirken bireysel düzenlemeler içermesi ve bireylere yönelik doğrudan etkileri söz konusudur. Usulen anayasa değişikliği görünümünde olan ancak esas itibari ile bireysel işlem tesis edilmesine sebep olan düzenleme hedef aldığı grup bakımından *kötü niyetli* bir sınırlama olarak görülmelidir.

²⁰⁷ Merabishvili/Gürcistan, § 326.

²⁰⁸ Harris - O'boyle - Warbrick, s. 858.

²⁰⁹ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 482.

²¹⁰ Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 269.

²¹¹ Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu), "On the Legal Framework Governing Curfews Adopted by the Venice Commission at its 107th Plenary Session (Venice, 10-11 June 2016)", 842/2016 Sayılı Görüş, Tarih: 13.06.2016, CDL-AD(2016)010, § 92, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)010-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)010-e) (01.05.2022).

Aynı zamanda daha önce değinildiği üzere bahsi geçen değişiklik yargısal yollarla denetlenememiştir. Meclis kararıyla dokunulmazlıklar kaldırılmış olsaydı işlemin siyasi saik ile yapılıp yapılmadığı denetlenebilecekken böyle bir denetim imkânı ortadan kalkmıştır. Yargı denetimini engelleyecek bir düzenlemeyle dokunulmazlıkların kaldırılması düzenlemenin siyasi amaçla yapıldığı ve muhalif parlamenterlerin parlamento çalışmalarından uzak tutmayı amaçladığı iddialarını güçlendirmektedir. Nitekim bu doğrultuda değerlendirmeler gerçekleştiren AİHM de AİHS'nin 18. maddesinin ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır.²¹²

SONUÇ

Hem kürsü dokunulmazlığı hem de yasama dokunulmazlığı temel olarak parlamentodaki muhalefetin özgür bir biçimde çalışabilmesini garanti altına almayı hedeflemektedir. Zira daha önce de değinildiği üzere günümüz çoğunluk demokrasi modellerinde fren denge mekanizması iktidar muhalefet partileri ilişkileri üzerinden sağlanmaktadır. Bu nedenle parlamenterlerin ve özellikle muhalefet üyesi parlamenterlerin siyasi ifade özgürlüklerinin ve parlamento çalışmalarına katılımlarının sağlanması önem taşımaktadır.

Yasama dokunulmazlığının taşıdığı önem gereği Türkiye'de dokunulmazlığın kaldırılması usulü ayrıntılı kurallar ile düzenlenmiştir. Özellikle parlamento kararlarının yargı denetimi yolu kapalıyken istisnai olarak dokunulmazlığı kaldırılan parlamenterin yargı denetimi yoluna başvurabilecek olması önemli bir güvence mekanizmasıdır. Türkiye'de 1961 Anayasası ile birlikte Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasıyla başlayan yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararının denetimi farklı dönemler içerisinde değişiklik göstermiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin hem esas hem de biçim denetimi yapma yetkisini haiz olması etkili bir denetim gerçekleştirilebilmesine imkân tanımaktadır. Ayrıca önemle belirtmek gerekir ki, yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararının esas denetiminde 1961 Anayasası döneminde Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü hükümleri etkili olmuş Anayasa Mahkemesi tarafından bu içtihat devam ettirilmiştir. Ancak Anayasa Mahkemesi'nin gerçekleştirdiği denetim 1961 Anayasası döneminde ve 1982 Anayasası döneminde hukuk devleti ilkelerini yorumlama ve detaylı gerekçe belirtme yönünden ciddi farklılıklar taşımaktadır. 1961 Anayasası döneminde hukuk devleti ilkesine aykırı olabilecek unsurlar detaylıyla belirtilirken 1982 Anayasası döneminde ilkenin daha dar yorumlandığı

²¹² Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), § 438.

görülmektedir. Bunun yanında Anayasa Mahkemesi her ne kadar parlamento kararının Anayasa'ya, kanuna ve İçtüzük'e aykırılığı bakımından bir inceleme yapıyor olsa da Anayasa'nın temel hak ve özgürlüklere ilişkin hükümlerini göz ardı etmektedir.

Ancak her iki dönemde de yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasına özgü bir yargı denetiminin mevcut olması Mahkeme'nin incelemelerinde ayrıntılı gerekçe sunmamasına rağmen önemli bir güvencedir. Bu güvenceli yolun terk edilerek anayasa değişikliği yolu ile dokunulmazlıkların kaldırılması anayasaya karşı hile anlamına gelmektedir. Her ne kadar anayasa değişikliği görünümünde olsa dahi içerik itibariyle yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin eşitlik ilkesine aykırı olarak parlamenterler hakkında bireysel işlem tesis edildiği ortadadır. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi'nin önceki dönemde kullandığı önüne gelen düzenleyici işlemin hukuki nitelendirmesini yapması gerektiği içtihadının önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Zira dokunulmazlıkların kaldırılmasında araç olarak kullanılan anayasa değişikliği yönteminin hukuk devleti ilkesini zedelediği açıktır.

Yargı denetimi ile dokunulmazlığın kaldırılmasında siyasi bir amacın olup olmadığı ve dokunulmazlığın kaldırılması düşünülen parlamenter hakkında yapılan suç isnadının kürsü dokunulmazlığı kapsamında olup olmadığı değerlendirilmektedir.²¹³ Dokunulmazlıklar olağan usulle parlamento kararı ile kaldırılmış olsaydı Anayasa Mahkemesi tarafından denetimi mümkün olabilecekken dokunulmazlıkların anayasa değişikliği ile kaldırılmasıyla, Anayasa Mahkemesi'nin denetimi mümkün olmamıştır. Dokunulmazlıkların kaldırılması için böyle bir yöntemin seçilmiş olması ve Anayasa Mahkemesi'nin de önceki dönem içtihadından vazgeçmesi Anayasa Mahkemesi'nin esas denetiminin imkânsız hale getirmiştir. Bu durumda kişisel hakka doğrudan müdahalede bulunan hükme karşı esastan inceleme için yargı yolu işlevsel olarak bulunmamaktadır.

Her ne kadar dokunulmazlıkları kaldırılan parlamenterlerin gerek AİHM gerek Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunmaları mümkün olsa da bireysel başvuru, parlamento kararının denetimiyle aynı etkili sonucu sağlamamaktadır. Temel hak yargısı ile gerçekleştirilen denetiminin önemini göz ardı etmek mümkün olmasa da dokunulmazlıkların kaldırılması kararlarına karşı uygulamada doğrudan etkili bir sonuç getirmediği görülmüştür. Elbette ki AİHM'nin ve Anayasa Mahkemesi'nin dokunulmazlığı kaldırıldıktan sonra ilgili

---

²¹³ Aktaş, s. 113.

parlamentere uygulanma ihtimali olan koruma tedbirinin parlamenterin görevini sürdürmesine engel olup olmayacağına yönelik gerçekleştirdiği değerlendirmeler önem taşımaktadır. Zira daha önce de belirtildiği gibi yasama dokunulmazlıklarının getirilme amacı şahsi dokunulmazlık alanı yaratılmaktan ziyade yurttaşların temsilcisi olan parlamenterlerin görevlerini gereği gibi yerine getirebilmelerini sağlamaktır.

Tarihsel süreç içerisinde dokunulmazlıkların çoğunlukla siyasi amaçla kaldırıldığı görülmüş ve sonrasında parlamentonun yetkisini kötüye kullanmasının engellenmesi amacıyla yargı denetimi öngörülmüştür.²¹⁴ Yargı denetimi yolunun kapatılması amacıyla anayasa değişikliği yoluyla dokunulmazlıkların kaldırılması AİHM'nin de vurguladığı üzere hakkın sınırlama amacının kötüye kullanıldığını ve siyasi saik ile hareket edildiğini göstermektedir. Bu gibi anayasaya karşı hile yaratan durumların önüne geçilebilmesi adına Anayasa Mahkemesi'nin önceki dönem içtihadına geri dönerek gerekli gördüğü durumlarda düzenleyici işlemin adına bağlı kalmaksızın denetim gerçekleştirilmesi hukuk devleti ilkesinin ve demokrasinin güvence altına alınmasını sağlayacaktır. Böylelikle muhalefetin özgür bir biçimde siyasi faaliyetlerini yürütmesi ve parlamentonun demokratik ilkelere uygun şekilde işleyişi sağlanabilecektir.

---

²¹⁴ A.g.e., s. 137.

KAYNAKÇA

- ABDULHAKİMOĞULLARI, Erdal, “Türk Anayasa Hukukunda Parlamento (Meclis) Kararlarının Yargısal Denetimi Sorunu”, *Yasama Dergisi*, S. 5, 2007, Fss. 5-26.
- ABDULHAKİMOĞULLARI, Erdal, *Bir Yasama Bağımsızlığı Türü Olarak Türkiye’de Yasama Dokunulmazlığı*, 1. Bs., Ankara, Gazi Kitabevi, 2008.
- AKTAŞ, Kadir, *TBMM Uygulaması Anlatımıyla Yasama Dokunulmazlığı*, 1. Bs., Ankara, Adalet Yay., 2009.
- ANAYURT, Ömer, *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*, 1. Bs., Ankara, Seçkin Yay., 2018, s. 595.
- ARSLAN, Mustafa, “Yasama Dokunulmazlığı”, *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 21, 2021, ss. 71-105.
- BALO, Yusuf Solmaz, “Yasama Dokunulmazlığı”, *TBB Dergisi*, S. 100, 2012, ss. 15-44.
- BATUM, Süheyl - YILMAZ, Didem - KÖYBAŞI, Serkan, *Anayasa Hukuku Temel Kavramlar ve Genel Esaslar*, 1. Bs., İstanbul, Oniki Levha Yay., 2021.
- BEYDOĞAN, T. Ayhan, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türk Hukukunda Siyasi İfade Hürriyeti*, 1. Bs., Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu Yay., 2003.
- BİLGİLİ, Murat Saltuk - RUHİ, Muhammet Emin, “1982 Anayasası’nda Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması Usulü”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 11, S. 1, 2018, ss. 67-84.
- DOĞRU, Osman - NALBANT, Atilla, *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar - C: II*, 1. Bs., Ankara, Legal Yay., 2013.
- ESEN Egemen, *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatları Işığında Takdir Marjı Doktrini*, 1. Bs., İstanbul, On İki Levha Yay., 2020.
- EREN, Abdurrahman, *Anayasa Hukuku Dersleri, Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku*, 3. Bs., Ankara, Seçkin Yay., 2021.
- FEYZİOĞLU, Metin, “Yasama Dokunulmazlığı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 42, S. 1, 1992, ss. 21-47.
- GÖNENÇ, Levent - ERGÜL, Ozan, “1982 Anayasası’na Göre Yasama Sorumsuzluğu ve Yasama Dokunulmazlığı”, www.yasayananayasa.ankara.edu.tr/belgeler/analizler/yasa_sor_yasa_dok.pdf (01.05.2022).
- GÖZLER, Kemal, “Yasama Dokunulmazlığı Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 56, S. 3, 2001, ss. 71-101.
- GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt I*, 2. Bs., Bursa, Ekin Yay., 2020.
- GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 1. Bs., Bursa, Ekin Yay., 2000.

- HARRIS, David - O'BOYLE, Michael - WARBRICK, Colin, **Law of the European Convention on Human Rights**, 3. Bs., Oxford, Oxford University Press, 2014.
- HARRIS, David - O'BOYLE, Michael - WARBRICK, Colin, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku**, (Çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı, Ulaş Karan), 1. Bs., Ankara, Avrupa Konseyi Yay., 2009.
- İSLAM, Nadir Latif, "Milletvekili Dokunulmazlığında Meclis İçi Prosedür", **Yargıtay Dergisi**, C. 19, S. 2, 1993, ss. 5-10.
- KAPANİ, Münci, **Kamu Hürriyetleri**, 7. Bs., Ankara, Yetkin Yay., 2013.
- KARAN, Ulaş, **Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Rehberi**, 1. Bs., İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay., 2015.
- KESKİNSOY Ömer, **Yasama Dokunulmazlığı**, 1. Bs., Ankara, Adalet Yay., 2008.
- KESKİNSOY, Ömer, **Yasama Sorumsuzluğu**, 1. Bs., Ankara, Turhan Kitabevi Yay., 2007.
- KILIÇ, Abbas, **Türkiye'de Parlamento Kararlarının Hukuki Rejimi**, 1. Bs., Ankara, Adalet Yay., 2020.
- KIRATLI, Metin, **Parlamentar Muafiyetleri**, 1. Bs., Ankara, Sevinç Matbaası, 1961.
- KORKMAZ, Ömer, **Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü ve Sınırları**, 1. Bs., Ankara, Yetkin Yay., 2014.
- LEACH, Philip, **Taking a Case to the European Court of Human Rights**, 3. Bs., Oxford, Oxford University Press, 2011, s. 107 vd.
- MOLU, Benan, Benan Molu, **Siyasi Amaçlı Tutuklama Yasağı Çerçevesinde İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin 18. Maddesinin Kapsamı, Uygulanması ve 18. Madde İhlali Kararlarının Sonuçları**, 1. Bs., İstanbul, On İki Levha Yay., 2019.
- ÖDEN, Merih, "Anayasa Mahkemesi ve Olağanüstü Hal ve Sıkıyönetim Kanun Hükmünde Kararnamelerinin Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 58, 2009, ss. 659-692.
- ÖNCÜ ARSLAN Gülay, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Yetki Saptırması Yasağı (Md. 18) Bağlamında İspat Yükü ve İspat Standardı Meselesi", **Anayasa Hukuku Dergisi**, C. 10, S. 19, 2021, ss. 93-166.
- ÖZBUDUN, Ergun, "Yasama Sorumsuzluğu ve Yasama Dokunulmazlığı: Hukuki Mahiyetleri ve Farkları", **TBB Dergisi**, 2005, S. 59, ss. 109-115.
- ÖZBUDUN, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, 17. Bs., Ankara, Yetkin Yay., 2017.
- ÖZCAN, Hüseyin, **Yasama Bağımsızlıkları**, 1. Bs., Ankara, Seçkin Yay., 2006.
- ÖZEK, Çetin, "Mutlak Yasama Dokunulmazlığı Sınırlanabilir Mi?", **Anayasa Mahkemesi'nin Kuruluşunun 55. Yılı Anısına 55 Yıl 55 Makale**, Ankara, Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2017, ss. 95-121.

- ŞİRİN, Tolga, *Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Bireysel Başvuru Hakkı*, 1. Bs., İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2015.
- TANÖR, Bülent- YÜZBAIOĞLU, Necmi, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 20. Bs., İstanbul, Beta Yay., 2020.
- TEZİÇ, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 8. Bs., İstanbul, Beta Yay., 2003.
- YALÇIN, Türkan, "Yasama Sorumsuzluğu", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 2, 1992, ss. 215-238.
- YALÇINÖZ, Bahadır, "Bireysel Başvuruya Konu Olamayacak İşlem ve Kararlar", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, S. 2, 2013, ss. 187-206.
- YILDIZ, Abdulkadir, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Kararlarının Anayasa Mahkemesi Tarafından Denetlenmesi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 1, 2017, ss. 73-114.
- YÜKSEL, Cüneyt, "Uluslararası Karşılaştırmalar Işığında Parlamenterlere Tanınan Güvenceler ve Yasama Dokunulmazlığı Sorununun Değerlendirilmesi", *İÜHFMD*, C. 72, S. 1, 2013 ss. 1291-1312.
- YÜKSEL, İsmail, "Türkiye'nin "Anayasal Zorlama" ile Sınanması", *SDÜHFMD*, 2022, C. 12, S. 1, ss. 91-115.

Yargı Kararları

Anayasa Mahkemesi Kararları

- Anayasa Mahkemesi, Ayhan Bilgen Başvurusu, Başvuru Numarası: 2017/5974, Karar Tarihi: 21.12.2017, R.G. Tarih/ Sayı: 01.02.2018/30319, kararlarbilgibankasi. anayasa.gov.tr/BB/2017/5974 (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1966/7, Karar Sayısı: 1966/46, Karar Tarihi: 19.12.1966, R.G. Tarih/Sayı: 29.1.1968/12812, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1966/46?EsasNo=1966%2F7>, (Erişim Tarihi 05.12.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1967/22, Karar Sayısı: 1967/22, Karar Tarihi: 02.08.1967, R.G. Tarih/Sayı: 25.10.1967/12734, www.anayasa.gov.tr/media/6817/1967-22-nrm.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1967/6, Karar Sayısı: 1968/9, Karar Tarihi: 27.02.1968, R.G. Tarih/Sayı: 18.9.1968/13004, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1968/9?EsasNo=1967%2F6>, (Erişim Tarihi 05.12.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1968/58, Karar Sayısı: 1968/53, Karar Tarihi: 14.11.1968, R.G., Tarih/Sayı: 17.12.1968/13079, <https://www.anayasa.gov.tr/media/6821/1968-53-nrm.pdf> (Erişim Tarihi 01.05.2022).

- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1968/69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78-79 ile birleşik, Karar Sayısı: 1969/1, Karar Tarihi: 02.01.1969, R.G. Tarih/Sayı: 10.06.1969/13219, www.anayasa.gov.tr/media/6822/1969-1-nrm.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1971/37, Karar Sayısı: 1971/66, Karar Tarihi: 15.07.1971, R.G. Tarih/Sayı: 04.04.1972/14149, www.anayasa.gov.tr/media/6823/1971-66-nrm.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1971/41, Karar Sayısı: 1971/67, Karar Tarihi: 17.08.1971 ve 19.08.1971 R.G. Tarih/Sayı 15.01.1792/14073, www.anayasa.gov.tr/media/6824/1971-67-nrm.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1990/25, Karar Sayısı: 1991/1, Karar Tarihi: 10.01.1991, R.G. Tarih/Sayı: 05.03.1992/21162, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1991/1?EsasNo=1990%2F25 (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1991/6, Karar Sayısı: 1991/20, Karar Tarihi 03.07.1991, R.G. Tarih/Sayı: 08.03.1992-21165, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1991/20?EsasNo=1991%2F6> (Erişim Tarihi 05.12.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1991/6, Karar Tarihi: 1991/20, Karar Tarihi: 03.07.1991, R.G. Tarih/Sayı: 08.03.1992/21165, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1991/20?EsasNo=1991%2F6 (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1994/18, Karar Sayısı: 1994/37 Karar Tarihi: 21.03.1994, R.G. Tarih/Sayı: R.G.'de yayımlanmamıştır, www.anayasa.gov.tr/media/6840/1994-37-nrm.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1994/37, Karar Sayısı: 1971/66, Karar Tarihi: 15.07.1971, R.G. Tarih/Sayı: 04.04.1972/14149, www.anayasa.gov.tr/media/6823/1971-66-nrm.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1994/4, Karar Sayısı: 1994/23, Karar Tarihi: 21.03.1994, R.G. Tarih/Sayı: R.G.'de yayımlanmamıştır, s. 4, www.anayasa.gov.tr/media/6826/1994-23-nrm.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1994/6, Karar Sayısı: 1994/25, Karar Tarihi: 21.03.1994, R.G. Tarih-Sayı: R.G.'de yayımlanmamıştır.), www.anayasa.gov.tr/media/6828/1994-25-nrm.pdf (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1996/19, Karar Sayısı: 1996/13, Karar Tarihi: 14.05.1996, R.G. Tarih/Sayı: 06.06.1996-22658, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1996/13?EsasNo=1996%2F19>, (Erişim Tarihi 05.12.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1996/20, Karar Sayısı: 1996/14, Karar Tarihi: 14.05.1996, R.G. Tarih/Sayı: 19.06.1996-22671, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1996/14?EsasNo=1996%2F20>, (Erişim Tarihi 05.12.2022).

- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1996/21, Karar Sayısı: 1996/15, Karar Tarihi: 14.05.1996, R.G. Tarih/Sayı: 19.06.1996-22671, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1996/15?EsasNo=1996%2F21>, (Erişim Tarihi 05.12.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1997/72, Karar Sayısı: 1997/74, Karar Tarihi: 31.12.1997, R.G. Tarih/Sayı: 06.05.1998/23334, www.anayasa.gov.tr/media/6847/1997-74-nrm.pdf, (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1997/73, Karar Sayısı: 1997/73, Karar Tarihi: 30.12.1997, R.G. Tarih/Sayı: 06.05.1998/23334, <https://www.anayasa.gov.tr/media/6846/1997-73-nrm.pdf> (Erişim Tarihi 01.05.2022.).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 1998/38 Karar Sayısı: 1998/50 Karar Tarihi: 31.07.1998, R.G. Tarih/Sayı: 16.03.1999/23641, <https://www.anayasa.gov.tr/media/6848/1998-50-nrm.pdf> (Erişim Tarihi 01.05.2022.).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 2011/59, Karar Sayısı: 2012/34, Karar Tarihi: 01.03.2012, R.G. Tarih/Sayı: 02.04.2013/28606 mük. <https://normkararlarbilgi bankasi.anayasa.gov.tr/ND/2012/34?EsasNo=2011%2F59> (Erişim Tarihi 11.06.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 2016/54, Karar Sayısı: 2016/117, Karar Tarihi: 03.06.2016, R.G. Tarih/Sayı: 09.06.2016/29737, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2016/117?EsasNo=2016%2F54 (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Esas Sayısı: 2022/27, Karar Sayısı: 2022/23, Karar Tarihi: 22/03/2022, <https://www.anayasa.gov.tr/media/8087/2022-23-nrm.pdf>, (Erişim Tarihi 25.11.2022)
- Anayasa Mahkemesi, Figen Yüksekdağ Şenoğlu Başvurusu (3), Başvuru Numarası: 2021/7181, Karar Tarihi: 13.01.2022, kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2021/7181 (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Figen Yüksekdağ Şenoğlu Başvurusu, Başvuru Numarası: 2016/25187, Karar Tarihi: 04.04.2018, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2016/25187> (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Gülser Yıldırım (2) Başvurusu, Başvuru Numarası: 2016/40170, Karar Tarihi: 16.11.2017, R.G. Tarih/Sayı: 21.11.2017/30247, kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2016/40170 (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, İdris Baluken Başvurusu, Başvuru Numarası: 2016/41020, Karar Tarihi: 21.03.2018, kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2016/41020 (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- Anayasa Mahkemesi, Kadri Enis Berberoğlu Başvurusu (2), Başvuru Numarası: 2018/30030, Karar Tarihi: 17.09.2020, R.G. Tarih/Sayı: 09.10.2020/31269, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2018/30030> (Erişim Tarihi 11.06.2022).

Anayasa Mahkemesi, Kadri Enis Berberoğlu Başvurusu, Başvuru Numarası: 2017/27793, Karar Tarihi: 18.07.2018, R.G. Tarih/Sayı: 02.08.2018/30497, kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2017/27793 (Erişim Tarihi).

Anayasa Mahkemesi, Mustafa Ali Balbay Başvurusu, Başvuru Numarası: 2012/1272, Karar Tarihi: 04.12.2013, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2012/1272> (Erişim Tarihi 11.06.2022).

Anayasa Mahkemesi, Ömer Faruk Gergerlioğlu Başvurusu, Başvuru Numarası: 2019/10634, Karar Tarihi: 01.07.2021, R.G. Tarih/Sayı: 08.07.2021/31535, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2019/10634> (Erişim Tarihi 11.06.2022).

Anayasa Mahkemesi, Selahattin Demirtaş Başvurusu (3), Başvuru Numarası: 2017/38610, Karar Tarihi: 09.06.2020, R.G. Tarih/Sayı: 19.06.2020/31160, kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2017/38610 (Erişim Tarihi 01.05.2022).

Anayasa Mahkemesi, Selahattin Demirtaş Başvurusu, Başvuru Numarası: 2016/25189, Karar Tarihi: 21.12.2017, kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2016/25189 (Erişim Tarihi 01.05.2022).

Anayasa Mahkemesi, Selma Irmak Başvurusu, Başvuru Numarası: 2016/32948, Karar Tarihi: 07.03.2018 kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2016/32948 (Erişim Tarihi 01.05.2022).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

AİHM, Kerestecioğlu Demir/Türkiye, Başvuru Numarası: 68136/16, Karar Tarihi: 04.05.2021, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22itemid%22:%22001-211649%22> (Erişim Tarihi 10.06.2022).

AİHM, Castells/İspanya, Başvuru Numarası: 11798/85, Karar Tarihi: 23.04.1992, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22castells%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-57772%22>, (Erişim Tarihi 01.05.2022).

AİHM, Kart/Türkiye, Başvuru Numarası: 8917/05, Karar Tarihi: 03.12.2009, hudoc.echr.coe.int/tur#%22tabview%22:%22document%22,%22itemid%22:%22001-96007%22 (Erişim Tarihi 01.05.2022).

AİHM, A./Birleşik Krallık, Başvuru Numarası: 35373/97, Karar Tarihi: 17.03.2003, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22fulltext%22:%22%20CASE%20OF%20A.%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-60822%22> (Erişim Tarihi 12.06.2022).

AİHM, Zollmann/Birleşik Krallık, Başvuru Numarası: 62902/00, Karar Tarihi: 27.11.2003, hudoc.echr.coe.int/eng#%22appno%22:%2262902/00%22,%22itemid%22:%22001-23579%22 (Erişim Tarihi 01.05.2022).

- AİHM, Syngelidis/Yunanistan, Başvuru Numarası: 24895/07, Karar Tarihi: 11.02.2010, hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%2224895%2F07%22%2C%22itemid%22%3A%22001-97271%22%7D} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- AİHM, Cordova/İtalya (No: 1), Başvuru Numarası: 40877/98, Karar Tarihi: 30.01.2003, hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%2240877%2F98%22%2C%22itemid%22%3A%22001-60913%22%7D} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- AİHM, Orio/İtalya, Başvuru Numarası: 73936/01, Karar Tarihi: 03.06.2004, hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-66365%22%7D} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- AİHM, Mathieu-Mohin and Clerfayt/Belçika, Başvuru Numarası: 9267/81, Karar Tarihi: 02.03.1987, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22%2DCASE%20OF%20MATHIEU-MOHIN%20AND%20CLERFAYT%20v.%20BELGIUM%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-57536%22%7D>} (Erişim Tarihi 10.06.2022).
- AİHM, İncal/Türkiye, Başvuru Numarası: 41/1997/825/1031, Karar Tarihi: 09.06.1998, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22%2DCASE%20OF%20INCAL%20v.%20TURKEY%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-58197%22%7D>} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- AİHM, Karacsony ve Diğerleri/Macaristan, Başvuru Numarası: 42461/13, 44357/13, Karar Tarihi: 17.05.2016, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22K%20aracsony%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-162831%22%7D>} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- AİHM, The Sunday Times/Birleşik Krallık, Başvuru Numarası: 6538/74, Karar Tarihi: 26.04.1979, [https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22%2DCASE%20OF%20THE%20SUNDAY%20TIMES%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20\(No.%201\)%20\(ARTICLE%2050\)%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-57583%22%7D](https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22%2DCASE%20OF%20THE%20SUNDAY%20TIMES%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20(No.%201)%20(ARTICLE%2050)%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-57583%22%7D)} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- AİHM, Maestri/İtalya, Başvuru Numarası: 39748/98, Karar Tarihi: 17.02.20014, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22maestri%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-61638%22%7D>} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- AİHM, RTBF/Belçika, Başvuru Numarası: 50084/06, Karar Tarihi: 15.09.2011, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22rtbf%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-104265%22%7D>} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- AİHM, Sanoma Uitgevers B.V./Hollanda, Başvuru Numarası: 38224/03, Karar Tarihi: 14.09.2010, [-hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22Sanoma%20Uitgevers%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-100448%22%7D](https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22%3A%22Sanoma%20Uitgevers%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-100448%22%7D)} (Erişim Tarihi 01.05.2022).

- ÂİHM, Krone Verlag GmbH & Co.KG (No: 2)/Avusturya, Başvuru Numarası: 40284/98, Karar Tarihi: 06.11.2003, -hudoc.echr.coe.int/tur#%22fulltext%22:%22Krone%20Verlag%20GmbH%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-108582%22} (Erişim Tarihi 01.05.2022)
- ÂİHM, Zana/Türkiye, Başvuru Numarası: 69/1996/688/880, Karar Tarihi: 25.11.1997, hudoc.echr.coe.int/tur#%22fulltext%22:%22Zana%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-58115%22} (Erişim Tarihi 01.05.2022)
- ÂİHM, Handyside/Birleşik Krallık, Başvuru Numarası: 5493/72, Karar Tarihi: 07.12.1976, hudoc.echr.coe.int/tur#%22fulltext%22:%22Handyside%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-57499%22} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- ÂİHM, Erbakan/Türkiye, Başvuru Numarası: 59405/00, Karar Tarihi: 06.10.2006, hudoc.echr.coe.int/tur#%22itemid%22:%22001-76232%22} (Erişim Tarihi).
- ÂİHM, Pastörs/Almanya, Başvuru Numarası: 55225/14, Karar Tarihi: 03.10.2019, hudoc.echr.coe.int/tur#%22tabview%22:%22document%22,%22itemid%22:%22001-196148%22} (Erişim Tarihi 01.05.2022)
- ÂİHM, Jerusalem/Avusturya, Başvuru Numarası: 26958/95, Karar Tarihi: 27.01.2001, hudoc.echr.coe.int/eng#%22appno%22:%2226958/95%22,%22itemid%22:%22001-59220%22} (Erişim Tarihi 01.05.2022).
- ÂİHM, Hirst/Birleşik Krallık (No. 2), Başvuru Numarası: 74025/01, Karar Tarihi: 06.10.2005, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22fulltext%22:%22hirst%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-70442%22>} (Erişim Tarihi 10.06.2022).
- ÂİHM, Zdanoka/Litvanya, Başvuru Numarası: 58278/00, Karar Tarihi: 16.03.2006, <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20ZDANOKA%20v.%20LATVIA%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-72794%22>} (Erişim Tarihi 10.06.2022).
- ÂİHM, Sadak ve Diğerleri/Türkiye (No. 2), Başvuru Numarası: 25144/94, 26149/95, 26150/95, Karar Tarihi: 11.06.2002, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22%22sadak%20and%20others%20v.%22,%22itemid%22:%22001-60498%22>} (Erişim Tarihi 10.06.2022).
- ÂİHM, Selahattin Demirtaş/Türkiye (No: 2), Başvuru Numarası: 14305/17, Karar Tarihi: 22.12.2020, hudoc.echr.coe.int/tur#%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20SELAHATTIN%20DEMIRTA%20v.%20TURKEY%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-207173%22} (Erişim Tarihi 01.05.2022).

AIHM, Ilgar Mammadov/Azərbaycan, Başvuru Numarası: 15172/13, Karar Tarihi: 13.10.2014, [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22fulltext%22:\[%22Ilgar%20Mammadov%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-193543%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22fulltext%22:[%22Ilgar%20Mammadov%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-193543%22]}) (Erişim Tarihi 01.05.2022).

AIHM, Merabishvili/Gürcistan, Başvuru Numarası: 72508/13, Karar Tarihi: 28.11.2017, [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22fulltext%22:\[%22Merabishvili%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-178753%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22fulltext%22:[%22Merabishvili%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-178753%22]}) (Erişim Tarihi 01.05.2022).

AIHM, Yüksekdağ Şenoğlu ve Diğerleri/Türkiye, Başvuru Numarası 14332/17, Karar Tarihi: 08.11.2022, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22figen%20y%C3%BCksekda%C4%9F%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-220958%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22figen%20y%C3%BCksekda%C4%9F%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-220958%22]}) (Erişim Tarihi 25.11.2022).

Raporlar

Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) “CDL-AD(2014)011-e Report on the scope and lifting of parliamentary immunities adopted by the Venice Commission at its 98th plenary session (Venice, 21-22 March 2014)”, 714/2013 Sayılı Görüş, Tarih 14.05.2014, [www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)011-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)011-e) (Erişim Tarihi 01.05.2022).

Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) “On the Legal Framework Governing Curfews Adopted by the Venice Commission at its 107th Plenary Session (Venice, 10-11 June 2016)”, 842/2016 Sayılı Görüş, Tarih: 13.06.2016, CDL-AD(2016)010, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)010-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)010-e) (Erişim Tarihi: 01.05.2022).

Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) “CDL-AD(2016)027-e Turkey - Opinion on the suspension of the second paragraph of Article 83 of the Constitution (parliamentary inviolability), adopted by the Venice Commission at its 108th Plenary Session (Venice, 14-15 October 2016)”, 858/2016 Sayılı Görüş, Tarih 14.10.2016, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)027-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)027-e) (Erişim Tarihi 01.05.2022).

Türkiye Büyük Millet Meclisi 26. Yasama Dönemi 1. Yasama Yılı Sıra Sayısı 313, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi (2/1028) ve Anayasa Komisyonu Raporu, <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss313.pdf> (Erişim Tarihi 01.05.2022).